

SLOVO, sv. 71 (2021), 191–240, Zagreb 2020.

Mateo ŽAGAR
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
mzagar@ffzg.hr
Vesna BADURINA STIPČEVIĆ
Kristian PASKOJEVIĆ
Staroslavenski institut
vesna.stipcevic@stin.hr
kristian.paskojevic@stin.hr

UDK 003.072+801.7
272-282.7:003.349.1
27-36Apolonia, sancta
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 15. listopada 2020.
Prihvaćen: 26. studenoga 2020.

LONDONSKI ODLOMAK GLAGOLJSKOGA BREVIJARA O SVETOJ APOLONIJI – TEKSTOLOŠKI, PALEOGRAFSKI I JEZIČNI OPIS

Odlomak glagoljskoga brevijara o svetoj Apoloniji (LondAp) stoljećima je služio kao uvez korica tiskanoj knjizi *De Medendis Febribus ars medica* (1526.) autora Antonija Alta ab Altomarija, napuljskoga liječnika i filozofa. U središte pažnje znanstvene i šire javnosti došao je tek nakon aukcije održane u Londonu 2017. g. Provedeno znanstveno istraživanje za cilj ima paleografski i jezično obraditi ovaj dosad neobjavljivani materijal. Na sadržajnom planu, ali i prilikom samih transliteracija teksta, provedena je usporedba s latinskom inačicom legende. Paleografska analiza temelji se na usporedbi s *Drugim beramskim brevijarom*, dosad paleografski najtemeljitije opisanim liturgijskim glagoljskim kodeksom XV. stoljeća, a u fokusu je posebnost metodologije: intenzivan paleografski i jezični opis malenoga korpusa vrlo raznolikoga i nestabiliziranoga individualnog rukopisa.

Ključne riječi: Glagoljska paleografija, hagiografija, filologija, legenda o sv. Apoloniji, srednji vijek.

1. UVOD

Londonski odlomak brevijara o svetoj Apoloniji (u nastavku teksta LondAp) manji je fragment književnoga spomenika hrvatske srednjovjekovne glagoljičke pismenosti koji je po svemu sudeći nastao u XV. st. Ovaj brevijar vjerojatno je već u sljedećem stoljeću dospio u Veneciju, gdje su njegovi listovi prenamijenjeni u materijal za uvezivanje knjiga. Tako je pronađeni list kojim se bavi ovo paleografsko istraživanje poslužio kao uvez korica za kopiju tiskane knjige *De Medendis Febribus ars medica* (1526.)¹ kojim je autor

¹ Prenamijena je pronađena lista LondAp vremenski procijenjena s obzirom na godinu tiskanja knjige koja je u ovaj list bila uvezana.

Antonio Alto ab Altomari, napuljski liječnik i filozof.² Krajem XVII. stoljeća ovaj je svezak prešao u biblioteku *Windhagiana*,³ golemu zbirku knjiga koju je prikupio i u svojem dvorcu Windhaag čuvao grof Joachim Enzmlner između 1656. i 1670. g. Nakon njegove smrti knjižnica je prebačena na čuvanje u Dominikanski samostan u Beču, gdje je 1733. g. Dominik Ferdinand Edler von Gunrient und Raal izradio njezin katalog (u njemu se ova knjiga nalazi na str. 365 pod »Altomari (Donati Antoni) de Mannae Differentiis & Viribus, Venet. 1562.«). Carskim dekretom Josipa II. zbirka je premještena u Sveučilišnu knjižnicu u Beču 1777., a prilikom te selidbe možda su neke knjige izgubljene ili poklonjene.⁴ Svezak knjige s pronađenim glagoljskim listom krajem XVIII. i početkom XIX. st. bio je u vlasništvu Karla Johanna Altmanna i Grega Fritza, čija se imena nalaze na prednjim koricama knjige. Sadašnji vlasnik kupio ih je na aukciji od Richarda Doughtyja, umirovljenoga trgovca knjigama tvrtke »Cinderella Books«. Njegova zbirka bila je godinama pohranjena u tri staklenika u jako lošim uvjetima, te je prodana na aukciji kuće Brightwells.⁵

Ovaj se odlomak prvi put u javnosti pojavio na dražbi »Dreweatts & Bloomsbury« u Londonu 6. srpnja 2017. godine pod brojem 91, a procijenjen je bio na svotu između 8000 i 12000 funti. Tom je prilikom i kupljen te je sada u privatnom vlasništvu i posjedu gospodina Davida Nathan-Maistera iz Francuske. Prvi je put predstavljen u katalogu dotične dražbe (DREWEATTS & BLOOMSBURY AUCTIONS 2017).

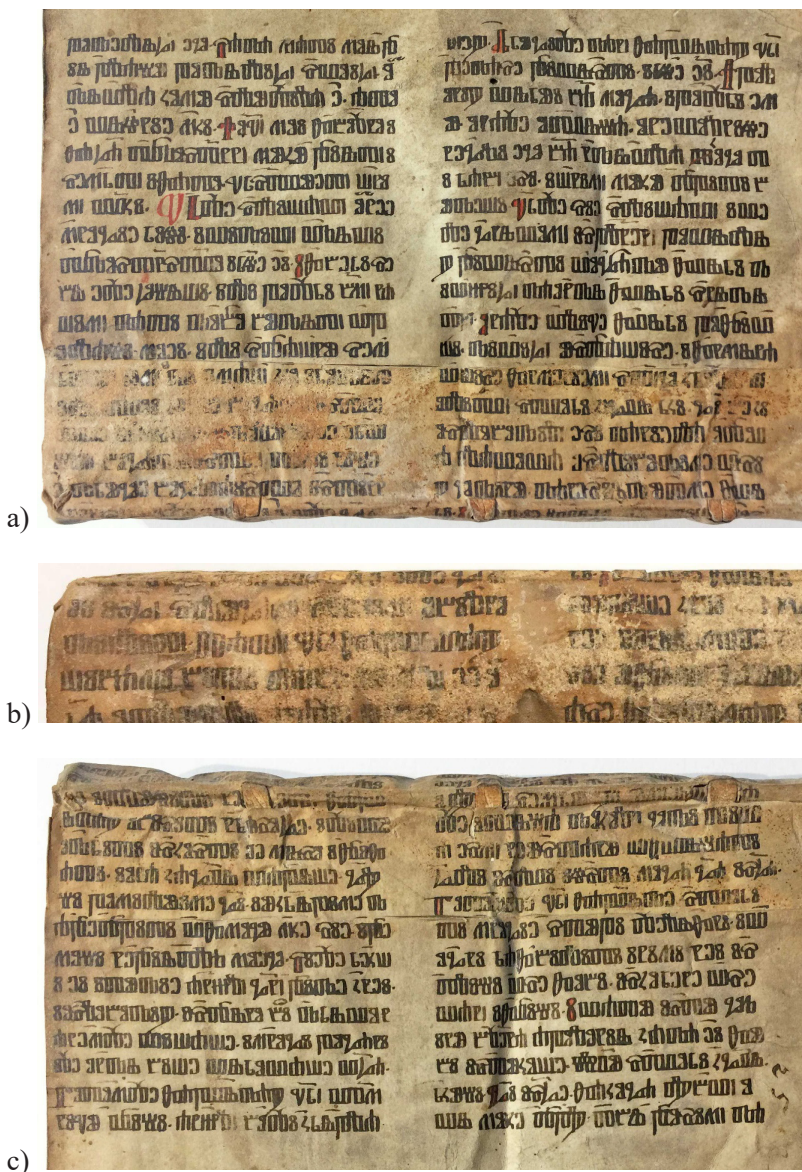
Pronađeni list dimenzija je 365 × 255 mm, lijeva mu je vertikalna strana odrezana gotovo do samoga stupca teksta, vjerojatno radi ukoričavanja spomenute knjige. Tekst ukupno ima 37 redaka pisanih u dva paralelna stupca. Osim odrezane margine vidljiva su i oštećenja nastala kao posljedica uvezivanja knjige. Iz kontinuiteta teksta vidljivo je kako je riječ o jednoj stranici lista, dok drugoj stranici nismo imali pristup. Prema informacijama vlasnika, poleđina nije dostupna zbog mogućih oštećenja do kojih bi došlo odljepljivanjem s podloge. Sudeći po većoj desnoj margini čini se kako je riječ o desnoj stranici folija (*recto*). Unatoč spomenutim oštećenjima tekst LondAp uglavnom je dobro očuvan i čitljiv.

² Podatke o zanimanju dotičnoga možemo saznati iz podnaslova spomenute knjige, gdje se sam autor tako predstavlja – *medico, ac philosopho, neapolitano, avctore* (1526.).

³ Njihov rukopis *ex libris* olovkom na vrhu prve (naslovne) stranice identičan je primjerku iste knjige u Beču, Sveučilišna knjižnica, Sign I-259.182.

⁴ Rhodes spominje kako je pronašao oko 30 knjiga iz ove raspačane biblioteke. RHODES 2009: 307–312.

⁵ <https://www.brightwells.com/news/2016/07/greenhouse-treasure-trove-uncarthed/>, pristupljeno 26. 2. 2020.

Slika 1. Londonski odlomak brevijara o svetoj Apoloniji
a) Ia – Ib, b) IIa – IIb, c) IIIa – IIIb.
Figure 1. London Fragment of Breviary of the St. Apollonia
a) Ia – Ib, b) IIa – IIb, c) IIIa – IIIb.

2. SADRŽAJNA STRUKTURA FRAGMENTA: LEGENDA O SVETOJ APOLONIJI RIMSKOJ

Odlomak glagoljskoga brevijara sadrži tekst pasije svete Apolonije rimske. U kršćanskoj hagiografiji sačuvana je legenda o ranokršćanskoj đakonici Apoloniji (III. st.), koja je, zbog propovijedanja kršćanstva u Aleksandriji, bila izložena strašnim mučenjima. Krvnici su ju vezali za stup i kliještima čupali zube, a skončala je bacivši se sama u lomaču. Mnoge su crkve bile posvećene ovoj svetici, postala je zaštitnica zubara, a njezini su ikonografski atributi palmina grančica i zubarska kliješta. Svetičina legenda bila je vrlo popularna, često je prepisivana i prevođena, a prvobitna pasija znatno je transformirana u kasnijim obradama.⁶

Takvoj kasnijoj literarnoj preradi, koja se značajno udaljila od izvorne Apolonijine hagiografije, prema tekstološkoj analizi, pripada i hrvatskoglagoljska pasija. Usporedba glagoljskoga teksta i latinskih izvora pokazala je da je hrvatska verzija vrlo bliska latinskoj legendi objavljenoj u *Acta Sanctorum* (Februarii, II, 1735., 279–281) pod naslovom *Acta, ut videntur, Apocrypha, S. Apolloniae Virg. et Mart. Romanae*. Ista je pasija navedena i u bibliografiji *Bibliotheca Hagiographica Latina* [643] s incipitom: *Tempore Iuliani imp. fuit vir quidam nobilis ...*, a svetica je apostrofirana kao Apolonija, rimska djeвица i mučenica (*Apollonia, v. m. Romae, sub Iuliano, Febr. 9*). U prvom dijelu latinske pasije opisano je kako su se u Rimu, u vrijeme velikih progona kršćana za vladavine Julijana Apostata, Apolonije, visoki rimski dostojanstvenik, i njegova kćerka Dina, preobratali na kršćanstvo. Tom je prilikom svećenik Polikarp Dinu preimenovao u Apoloniju. Kada je Apolonije priznao supruzi da su pokršteni i uputio i nju svećeniku Polikarpu na obraćenje, ona je bijesna otrčala caru i tražila da ih kazni. Kada se vratila kući davao ju je u psećem obliku napao i rastrgao. Car je naredio da se Apolonije odmah smakne. Drugi dio legende opisuje kako je Julijan Apostat više puta nagovarao Apoloniju da odbaci kršćanstvo i pokloni se poganskim bogovima. Svaki je njegov nagovor Apolonija bez oklijevanja odbila, uzdajući se u Božju pomoć. I svaki je put bivala sve okrutnije mučena: šibana je, vješana, osakaćena, razbijenih zubiju, odrezanoga jezika, dok joj car mučitelj nije sam presudio zarivši mač u srce. Anđeli su Apolonijinu dušu uznijeli na nebo, a Polikarp je pokopao tijelo mučenice i njezina oca.

⁶ O legendi i štovanju svete Apolonije rimske usp. GORDINI; ORIENTI 1962: 258–260; GRGIĆ 1985.

Spomen na rimsku mučenicu Apoloniju ne nalazi se u starijim latinskim sanktoralima ni martirologijima, oni imaju na dan 9. veljače zabilježen blagdan istoimene svete, Apolonije aleksandrijske. Rimsku pak Apoloniju spominju mlađi crkveni autori, primjerice Petar Kanizije (*Martyrologium germanicum*, 1573.) i Filippo Ferrari (*Martyrologium romanum*, 1609.).⁷ Zbog toga, kao i zbog identičnoga motiva razbijanja zubiju kao u legendi starije svete, Apolonije, aleksandrijske mučenice, mnogi hagiografi i bolandisti nisu priznavali vjerodostojnost rimskoj Apoloniji.⁸ Prema *Acta Sanctorum* (1735.) Joannesa Bollandusa i Godefridusa Henscheniusa, legenda o rimskoj Apoloniji sačuvana je u više legendarija i brevijara iz XV. i XVI. stoljeća (»in vetustis quibusdam breviariis«), koji su pripadali crkvama s područja sjeverne Europe: u rukopisnom kodeksu crkve sv. Martina u Utrechtu (bez datacije),⁹ u legendariju tiskanom u Kōlnu (1483.), legendariju tiskanom u Leuvenu (1485.), zatim u brevijaru Sleswicensis (1512.), Osnaburgensis (bez datacije), Brunswicensis (1516.), Mindensis (1515.) i Caminensis (1521.).¹⁰

Tekst pasije svete Apolonije u glagoljskom odlomku brevijara sadrži drugi dio legende koji opisuje mučenje svete. Prethodio mu je (zasada nepoznati) brevijarski list s prvim dijelom legende. U usporedbi s latinskom pasijom Apolonije rimske iz rukopisa *MS. Ultraiectino*, koja je izdana u *Acta Sanctorum* (Februarii, II, 1735., 279–281) i sadrži glave 24.–33., glagoljska pasija obuhvaća drugi dio 29. glave, zatim glave 30.–31. i doseže do polovice 32. glave.

U glagoljskom tekstu opisano je kako Apolonija ne prihvaća carevu ponudu da prinese žrtvu njegovim bogovima, već bira »strašnu smrt«, koja je za nju spas. Opisano je kako car naređuje da mučenicu objese na drvo i živu oderu, ali na Apolonijinu molbu anđeo joj pomaže; zatim sveticu zatvaraju u tamnicu te bacaju pred divlje zvijeri, no molitvom opet ostane neozlijeđena; car nastavlja torturu i zapovijeda vrućim kliještima izbiti joj zube, Apolonija se nastavlja moliti Bogu. Tu završava hrvatskoglagoljski tekst.

⁷ BOLLANDUS; HENSCHENIUS 1735: 279.

⁸ »Verum nobis haec suspecta sunt Acta, non solum quia Romae et Alexandriae post occupatum imperium non fuit Iulianus, ... sed quia huius Apollonii et Apolloniae nulla, quantum meminimus, mentio apud veteres, nulla Polycarpi Presbyteri qui Iuliani aevo vixerit.« BOLLANDUS; HENSCHENIUS 1735: 279.

⁹ Tekst pasije iz ovoga kodeksa izdan je u *Acta Sanctorum*.

¹⁰ BOLLANDUS; HENSCHENIUS 1735: 279–280.

Usporedbom s drugim hrvatskoglagoljskim brevijarima i sanktoralima,¹¹ koji sadrže oficije za mjesec veljaču, dolazimo do zaključka da je Apolonijina pasija sačuvana u ovom fragmentu brevijara unikatna, odnosno da takav tekst nije zasada potvrđen niti u jednom poznatom hrvatskoglagoljskom brevijaru. Međutim, spomeni Apolonije u kalendarima glagoljskih misala, brevijara i psaltira iz XIV. i XV. stoljeća potvrđuju da je u hrvatskoglagoljskoj liturgijskoj baštini postojao kult sv. Apolonije. Takvi su primjeri navedeni pod natuknicom »Apolonië« (*Apolonija; sancta, virgo, martyr; 9. Feb.*) u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*: »apolonie d(ê)vi m(u)č(enice)«. ¹² K tome, u zapisu iz 1528. godine u glagoljskom *Žgombičevu zborniku sveta se Apolonija spominje kao pomoćnica od zubobolje (v čast svetoj Poloniji)*.¹³ O raširenom štovanju sv. Apolonije u »glagoljaškoj« Istri svjedoči preko deset lokaliteta sa sačuvanim likovnim obradama svete, nastalim u razdoblju od XV. do XIX. stoljeća.¹⁴ Najstariji su Apolonijini prikazi na freskama, u crkvi sv. Petra u Vranji (djelo nepoznatoga autora, oko 1470. godine) ili pak u crkvi sv. Marije na Škrilinah u Bermu (djelo majstora Vincenta iz Kastva, 1474.). O toj fresci znameniti je istraživač glagoljaštva Branko Fučić duhovito napisao: »Pučka pobožnost, pretvorivši mučenike i svece u advokate i liječnike, pretvorila ih je u specijaliste. Za zubobolju i sve stomatološke tegobe stari su se Beramci obraćali sv. Apoloniji, mladoj djevojci i mučenici, kojoj su poganski sadisti čupali zdrave zube. Evo je na slici kako u ruci drži znak raspoznavanja: kliješta s iščupanim zubom.«¹⁵

¹¹ Glagoljske izvore konzultirali smo prema fotografijama izvornika pohranjenima u Knjižnici Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, prema postojećim fototipskim izdanjima glagoljskih kodeksa i prema intranetskoj poveznici <http://izvori.stin.hr> ČUNČIĆ; MAGDIĆ; MOKROVIĆ 2008–2019.

¹² RCJHR 2000: 71.

¹³ »Za izučavatelje povijesti stomatologije pak posebice je važna sintagma *v čast svetoj Poloniji*, jer se ovdje izrijekom upućuje na molitvu svetoj Apoloniji, zaštitnici od zubobolje i bolesti zuba. Po našem saznanju, to je najstariji danas poznati hrvatskoglagoljski zapis koji izravno 'povezuje' svetu Apoloniju (u našem tekstu Polonija) i neku bolest zuba.« Usp. FATOVIĆ-FERENČIĆ; DÜRRIGL 1997: 233.

¹⁴ HRASTE; ŠKROBONJA; ROTSCILD; MUZUR 2005.

¹⁵ FUČIĆ 1992: 72–73.

Slika 2. Prikaz sv. Apolonije, sv. Leonarda i sv. Barbare na fresci u crkvi sv. Marije na Škrilinah.

Figure 2. Depiction of St. Apollonia, St. Leonard and St. Barbara on the fresco in the church of St. Mary of Škriline.

3. PALEOGRAFSKI OPIS LONDONSKOGA ODLOMKA GLAGOLJSKOGA BREVIJARA O SVETOJ APOLONIJI

U tradicionalnom znanstvenom diskursu paleografija je prvenstveno promatrana kao pomoćna povijesna znanost čiji je zadatak datacija i ubikacija raznih pismovnih spomenika (knjiga, povelja, dokumenata i sl.).¹⁶ Prema

¹⁶ Više o položaju pisanoga jezika u povijesti lingvistike, kao i o paleografiji i njenom razvoju kroz povijest vidi ŽAGAR 2007.

ČUNČIĆ (1997) u tripartitiji paleografije analitička grana je ona koja proučava *označitelja*. Osim što slovo promatramo kao grafički znak koji je član skupa alfabeta (kao paradigmatičke platforme iz koje se razlučuje prezentacija fonema), oblikovna promjenljivost karakterističnih slovnih inačica u sintagmatskom nizu (u tekstu koji predstavlja jezičnu poruku) proučava se kao dio fenomena *pisanja*, dakle vizualnoga jezičnog izražaja. Intenzivni paleografski opisi glagoljičkoga materijala XV. st. relativno su rijetki u znanstvenoj zajednici¹⁷ (kao i uvijek u korpusu koji se tretira »razvijenim«), a nadamo se kako će ovo paleografsko istraživanje pridonijeti kompletiranju slike o standardizaciji paleografskih rješenja u glagoljskoj liturgijskoj knjizi prije konačnoga fiksiranja u tisku potkraj istoga stoljeća.¹⁸ Ulomak teksta koji predstavlja znanstveni korpus paleografskoga opisa pisan je klasičnom tzv. uglatom glagoljicom nesumnjivo hrvatske provenijencije. I na prvi pogled očigledno je da je riječ o visoko standardiziranom pismu, vrlo ujednačenoga i skladnoga postava, što nas približuje tvrdnji da je riječ o fragmentu kodeksa napisanoga upravo u XV. stoljeću. Tu hipotezu provjerit ćemo analizom grafijskih varijeteta i identifikacijom paleografskih karakteristika navedenoga razdoblja, a potvrdit ćemo je i osvrtom na neke ortografske i jezične posebnosti. Zbog toga će sam paleografski opis biti usmjeren prije svega na grafetičke karakteristike, grafomorfološke fenomene s posebnim naglaskom na promjene uzrokovane doradivanjem četverolinijskoga/minuskulnoga ustroja koji je bio definiran još u XIII. stoljeću. To podrazumijeva traganje za karakterističnim slovnim oblicima, prepoznavanje novijih načela razgođivanja teksta interpunkcijom, majuskulama i bjelinama (sve sukladnije bliskoj latiničkoj praksi), prepoznavanje novijega omjera tradicionalnih i novijih kratica i ligatura. Osim toga osvrnut ćemo se i na pojedine grafematičke pojavnosti, npr. na karakteristično višestruko bilježenje pojedinih fonema u tekstu različitim slovima.¹⁹

¹⁷ Zbog te se činjenice ovaj paleografski opis najvećim svojim dijelom i naslanja na paleografsku raščlambu *Drugoga beramskog brevijara* Matea Žagara (ŽAGAR 2021).

¹⁸ Termin »standardizacija« upotrebljavamo u krajnje općenitu, strukturalistički definiranom značenju. Pretpostavka je da se sredinom XIII. stoljeća duktus tzv. uglate glagoljice razvio dokraja, da je slovnii postav u tom smislu umnogome ujednačen. Postignut standard postao je čvrsto mjerilo, iako je minuskulizacija i dalje nastavila teći (što se vidjelo u XIV. st. u tzv. poluustavu i kurzivnoj glagoljici kao krajnjem stupnju razvitka minuskule). Pretpostavka standardiziranosti pisma provedena je stabilizacijom dinamičnosti različitih rezultata traganja za rješenjima kod pojedinih slova.

¹⁹ Grafematika kao pismovna razina odražava jezičnu strukturu, dok se grafetika odnosi samo na materijalnu realizaciju i pripada isključivo vizualnom pismenom izrazu, te nema paralelu u govorenom jeziku (ŽAGAR 2007: 31).

Tzv. uglata glagoljica pismo je ograničeno uporabom – i prostorno i kronološki, te je stoga pravovaljano prostorno i vremensko određenje našega fragmenta otpočетка omeđeno Istrom na zapadu, a rijekom Krkom na istoku. Pismovne promjene koje su se konačno oblikovale tijekom XIII. st. bile su uvjetovane postupnim mijenjanjem linijskoga ustroja – dvolinijski model karakterističan za majuskulna pisma zamijenjen je četverolinijskim koji je odlika minuskulnih pisama. Bio je to proces karakterističan za razvoj srednjovjekovne latinice s kojom je glagoljica stoljećima bila u kontaktu, i čiji su pisari najčešće bili dvo-pismeni (uz latinicu) nerijetko i tropismeni (uključujući i ćirilicu). Takva značajna i postupna promjena utjecala je i na morfologiju čitavoga pisma, svakoga slova. Karakterističan slovni modul oble glagoljice formom nalik na kružnicu

podijeljenu na osam jednakih dijelova (isječaka)²⁰ () ustupio je mjesto novoj slovnoj shemi (modulu), koja se najlakše može opisati kao horizontalno položen pravokutnik podijeljen na šest jednakih dijelova (). Dok se za prvi uvriježilo govoriti kao o apriornom (autorskom) slovnom modulu koji je dakle postojao prije oblikovanja slova, drugi je opća pismovna konsonanta, »aposteriorna« ujednačena shema u koju se mogu smjestiti slova razvijenoga pisma. Ova promjena nije se dogodila naglo, već je rezultat duže evolucije pisma koja se odvija na zapadu hrvatskoga prostora (zapadno od rijeke Krke), sa svojim konačnim oblikovanjem u XIII. st. u uvjetima nagle i bogate produkcije dokumenata i djela pisanih ovim pismom. Na takvu naglu bogatu prepisivačku djelatnost upućuju pisma pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu iz 1248. i omišaljskim benediktincima iz 1252. godine (ŽAGAR 2002: 39–40). Morfologija slova takve uglate glagoljice s karakterističnim izduženim pravokutnim slovničkim elementima (pogodnim za mnogobrojna ligaturna vezivanja, što se u književnim spomenicima i događa), u kojima se mijenjaju proporcije slovničkih dijelova, pa se neki izrazito umanjuju i kao »slabi« izbacuju iz osnovne zone retka, izravan je rezultat navedenih promjena. Pravokutni slovni modul i četverolinijski ustroj probijaju dakle karakteristični slabiji slovni dijelovi, primjerice kvačica slova ž, gornji dio slova l, donji dio slova c, ũ i sl. Takva probijanja iz glavne zone osobina su svih minuskulnih europskih pisama, latinice i ćirilice, čije su se minuskulne inačice koristile i u hrvatskoj srednjovjekovnoj pismovnoj produkciji, a zacijelo je upravo utjecaj kontaktnoga latiničnog pisma (uključujući i ulomljen duktus gotice) odigrao veliku ulogu pri takvoj kreaciji uglate glagoljice.

²⁰ Ovakav slovni modul definiran je još krajem XX. st. Vidi JONČEV 1982.

3.1. Koordinacija u linijskom ustroju

Slovo kao grafijski znak (odnosno kao *označitelj*) nije pojava koja se promatra izolirano, već je funkcionalni dio cjelokupnoga pismovnog sustava, kako na azbučnom planu uopće, tako i kao niz slova upisanih u tekstu. Pomoću toga sustava kroz proces *pisanja* (ἔνέργεια) govorena misao trajno se bilježi na odgovarajući medij. Slovo dakle ne predstavlja izoliran grafijski fenomen, već se piše unutar linijskoga sustava kao svoga linearnog okvira, obazirući se na ostale slovne oblike s kojima i u vizualnom suodnosu prenosi zadanu informaciju, odnosno željenu poruku. Ovakva najjednostavnija definicija procesa slovne koordinacije u linijskom ustroju karakteristika je svih europskih minuskulnih pisama, te osim olakšanja prijenosa vizualne poruke kao jednu od zadaća ima i ubrzanje samoga procesa pisanja.²¹ U procesu koordinacije pretpostavljeni slovni modul (kao osnovni obrazac u koji se mogu smjestiti sva slova) smješta se unutar retka, obazirući se na obje linije, manje im se ili više priljubljujući. Ujedno, određeni prepoznatljivi, uglavnom slabiji slovni dijelovi,²² prebacuju se u vanjske zone, odnosno »probijaju« linijski ustroj. To su osobine kako latiničkih minuskulnih inačica, tako i hrvatske uglate glagoljice.

Sve karakteristike linijskoga ustroja reprezentativne uglate glagoljice, zajedno sa slovni modulom, prisutne su i u LondAp – četverolinearnost, pravokutni slovni modul podijeljen na šest jednakih dijelova i slovni oblici koji se morfologijom dobro uklapaju u taj modul. Ta poklapanja, naravno, nisu ravnomjerna te ovisno o njima slova možemo svrstati u nekoliko skupina koje su definirane brojem vertikalnih slovnih polja koja se uklapaju u slovni modul. Prvoj skupini, u koju se svrstavaju slova koja okomicama popunjavaju sva tri dijela (dakle, čitavu širinu) slovnoga modula pripadaju slova *v, g, d, ž, z, j, l, t* i *š*. Drugoj skupini, koja obuhvaća slova koja svojom širinom zauzimaju dva okomita polja slovnoga modula, pripadaju *g, p, h, c* i *û*. Trećoj skupini, gdje slova zauzimaju samo jednu pravokutnu vertikalnu slovnoga modula pripadaju slova *i, k, o, r* i poluglas *jer*. Probijanje linijskoga ustroja (gornje i donje glavne linije) »slabijim« slovni dijelovima fenomen je karakterističan za sva minuskulna pisma. Ta pojava u svojoj suštini nosi jednu od tzv. *kurziv-*

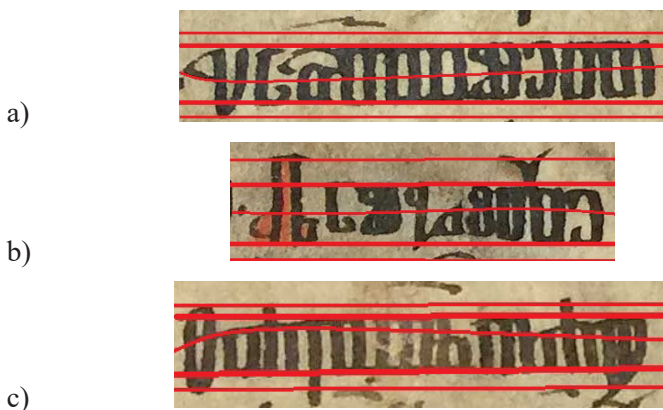
²¹ Proces minuskulizacije povezan je još s uvođenjem četverolinijskoga ustroja u latiničkom pismu u IV. i V. st., gdje ovom transformacijom nastaje *minuskulni* ili *mlađi kurziv*, koji je osnova najvećega dijela srednjovjekovnih minuskula (NOVAK 1952: 121). Promjenu linijskoga sustava s nastankom minuskulnoga pisma proučava i STIPIŠIĆ 1991: 45.

²² Pod sintagmom »slabiji slovni dio« podrazumijevaju se linije slova koje bitno ne utječu na karakterističnu slovnu morfologiju.

nih tendencija, odnosno nastojanja/smjera razvoja prema kurzivnom pismu, a pojavljuje se dakako i u pismu LondAp. Ovisno o vrsti probijanja linijskoga ustroja i ovdje se mogu definirati tri skupine:

1. gornju liniju retka probijaju slova *a*, *ž* i *l*;
2. donju liniju retka probijaju slova *g*, *p*, *h*, *c* i *û*;
3. obje linije retka probija samo slovo *z*.

Kao što se može prepoznati iz nacрта pretpostavljenoga slovnog modula, unutar linijskoga ustroja postoji i peta (središnja) vodoravna linija koja se u pravilu ne bilježi. Ova linija služi prije svega kao pomoć pri dinamiziranju jednoličnoga izgleda pisma uglate glagoljice, dakle kao razlikovna osobina, za koji neki istaživači povlače sličnosti s »plotom« od paralelnih vertikala (ECKHARDT 1955: 70). U LondAp ova središnja (imaginarna) linija je neravna, što odražava stanje u XV. st., gdje se gornji i donji elementi slova povlače blizu donje ili gornje linije – posebnost koordinacije slovnih oblika spomenutoga razdoblja. Osim toga, izduženost slova u visinu još je jedan grafijski element koji pomaže pri dataciji samoga teksta. Ta je naglašenija izduženost, koju obično prate tanje linije slova, gdje prestaje biti jako i dosljedno uočljiva razlika između debelih i tankih linija, kriterij pomlađenosti, dakle govori u prilog XV. stoljeću.

Slika 3. Rekonstrukcija linijskoga ustroja na primjerima u tekstu:
a) *c(êsa)rstvuety* – Ia, 6. redak; b) *Drugi že* – Ib, 1. redak; c) *zap(o)vêdaû* – IIIa, 13. redak.

Srednja (»nepostojeća«) linija namjerno je zakrivljena kako bi se rekonstruirala koordinacija slovnih oblika unutar retka.

Figure 3. Reconstruction of linear system on the examples from text:

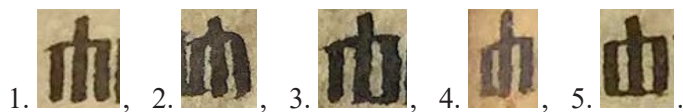
a) *c(êsa)rstvuety* – Ia, 6th line; b) *Drugi že* – Ib, 1st line; c) *zap(o)vêdaû* – IIIa, 13th line.
The middle (»nonexistent«) line is intentionally curved to reconstruct the coordination of letter forms in the text line.

3.2. Posebnost slovnih oblika LondAp

Glavne osobine pisma uglate glagoljice definirane su već samim imenom. Mnogobrojne vertikalne i usporedne linije slovnih dijelova kreiraju uglove, koje na neki način odaju uspravan i svečan ritam pisma, samim tim podsjećajući na ćirilički ustav koji je, kao što znamo, majuskulno pismo drugačijega dvolinijskog ustroja. To je i bio razlog zašto se ovakva glagoljica, premda minuskulizirano pismo, nazivala »ustavnom«. Zbog navedenih morfoloških osobina, učestali i ujednačeni pravokutni slovni dijelovi često omogućuju raznolike i maštovite ligature, kojih ima znatno više nego u ostalim pismima hrvatske srednjovjekovne pismenosti – latinici i ćirilici. Vrijeme je ovdje također radilo u korist njihova bujanja. Ono što je likovni izraz tadašnje glagoljice omogućavao iskoristilo se funkcionalno: ligature su dinamizirali monoton tekst i omogućavale oku lakše snalaženje u njemu.

Već i po samoj dužini fragmenta lako je zaključiti kako je ovaj list pisala jedna ruka. Ipak, i u tako kratku materijalu zapažaju se određene razlike u pisanju pojedinih slova, kao i karakteristike pisma u cjelini (položaj u recima). Za metodologiju paleografskoga proučavanja zanimljivo je stanje koje ovdje zatječemo, gdje su razlike u izvedbi slova značajne, iako je nesumnjivo riječ o jednoj ruci. Nalazimo se u sferi koja posve blisko graniči s metodologijom proučavanja kaligrafije (dakle isključive, slovocentrične grafike). Uočavanje spektra razlika koje postiže jedna ruka može stoga pripomoći kvalificiranju paleografski relevantnih razlika među pojedinim rukama u većim kodeksima. U našoj obradi reprezentiramo uzorke tih razlika, dakako ne svu (stupnjevito ostvarenu) raznolikost.

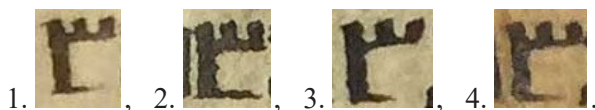
Kod slova *a* (*az*) može se prepoznati čak pet očigledno različitih verzija koje smo označili rednim brojevima radi lakše deskripcije:

Uza sve razlike svima je jedno zajedničko: razmjerno visoko postavljena vodoravna linija, odnosno kratki gornji dio središnje vertikale. Primjer 1. najviše podsjeća na standardno uglatoglagoljičko *a*, koje se ističe svojim ravnim i urednim linijama. Urednost narušava jedino položaj slova, koji kao da odaje određenu ukošenost prema desnoj strani. Spomenuta ukošenost karakteristika je i 2. primjera, samo što je linija promijenila svoj smjer, te je sad slovo »na-

gnuto« ulijevo. Tu drugu verziju slova *a* karakterizira oblost linija, koja se očituje u prijelazu okomica i vodoravne linije. Takav način izvođenja slova može se dovesti u vezu s otupjelošću pisačega pribora (pera). Glavna karakteristika 3. primjera manja je vodoravna linija povučena dolje desno koja tim činom zatvara desno »oko« slova. Prisutna je djelomična zaobljenost linija, dok ukošenost nije izražena. Osim toga glavna horizontalna linija povučena je ukoso, čineći time lijevi dio slova nižim. Ukošenost glavne horizontalne linije još je izraženija u 4. primjeru, a i ovdje je prisutna druga manja, donja horizontalna linija koja je premještena na lijevu stranu. I u 5. primjeru glavnu riječ vodi druga, donja horizontalna linija. U ovom slučaju ona zatvara čitavo slovno polje, dajući tako ovoj verziji slova *a* izgled kvadrata vertikalno podijeljenoga na dva jednaka pravokutnika. Tim činom slovna polja ove verzije slova *a*, još s vrlo skraćenim gornjim dijelom središnje vertikale, gotovo se savršeno uklapaju u pretpostavljeni, ovdje već predstavljen slovni modul uglate glagoljice (vidi prethodno poglavlje). Dobar je ovo primjer gdje se vidi kako pisar računa s modulom pri pisanju slova, pogotovo onih koji se u njega lako uklapaju. Izduživanja ovoga slova u visinu (i kao znak pomlađenosti), zbog ograničenih mogućnosti pisanja nedovoljno kvalitetnim perom, izostala su. Sve u svemu, može se reći kako je prva verzija slova najčešća, a treba naglasiti i kako je slovo *a* vrlo često u ligaturnom vezivanju, gdje se njegova morfologija često prilagođuje drugom slovnom obliku.²³ Kod ligatura glavna horizontalna linija često je postavljena vrlo visoko u odnosu na gornju granicu retka, a takvo visoko postavljanje prisutno je katkada i kad slovo *a* dolazi samostalno u tekstu (izvan ligature).

Kod slova *b* (*buki*) razlike se odnose na ukošenost i dužinu glavne horizontalne linije koja nosi tzv. »trozubac«, a blago se razlikuje i dužina donje vodoravne linije:

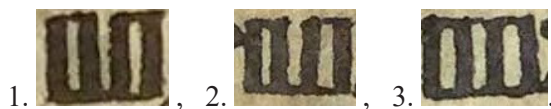

Osim toga, pojedine verzije katkad se pišu s lagano zaobljenom glavnom vertikalnom linijom. Od zajedničkih osobina ističemo vrlo plitko smješten trozubac (što je u skladu s generalno većom plitkoćom gornjega dijela modula, odnosno s odustajanjem od poravnosti središnje linije ili simetričnosti

²³ O ligaturama će se više govoriti u zasebnom poglavlju.

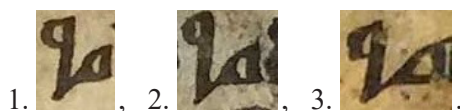
gornjega i donjega dijela modula), te u svim slučajevima kratku donju vodoravnu liniju (polovicu širine slova nadmašuje tek u 3. primjeru).

Razlike u pisanju slova *v* (*vjedje*) vrlo su malene; u LondAp ovaj oblik je pisan posve po standardu uglate glagoljice:

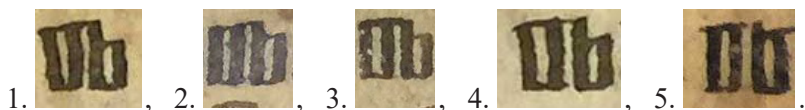

Prisutne su manje razlike tek u širini vertikalnih slovnih polja (1. i 2.), odnosno u stupnju izduženosti slova. Ponekad, posebno u ligaturama, gornja horizontalna linija u potpunosti je zatvorena, tvoreći tako karakteristična tri slovna polja modula (3.).

Slovo *g* (*glagoli*) jedno je od onih koje svojim slovnim dijelom gotovo redovito probijaju donju liniju retka i u standardnom postavu uglate glagoljice. Ovdje su zamjetne neznatne razlike u položaju i duljini vertikalne i horizontalne linije slova. Također, karakteristična oka katkad se razlikuju veličinom. Sukladno pravilima duktusa, lijevo oko se izvodi kao polukružnica, dok je desno više nalik trokutu. Smještaju se u razmjerno široko, kvadratično slovno polje, što očigledno uvjetuju prilično široke okomite linije, odnosno tako podrezano pero:

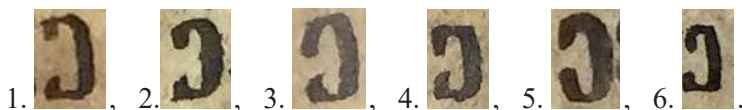
Kod pisanja slova *d* (*dobro*) najveće razlike postoje u pisanju desnoga polja koje oscilira u veličini: katkad je veće, katkad manje (pliće), a nerijetko i ukošeno ulijevo (sámo ili u cjelini slova). I takva je neujednačenost visine desnoga polja u skladu s posve destabiliziranom središnjom linijom retka (time i slovnoga polja odnosno modula). U odnosu primjera 1. i 3. prema 4. i 5. te se razlike najbolje prepoznaju:

Osim toga gornja horizontalna spojnica isto tako može biti ukošena (što je, naravno, uvijek uvjetovano i veličinom spomenutoga polja). Lijevo slovno polje također varira veličinom, a iz navedenih primjera lako se može prepo-

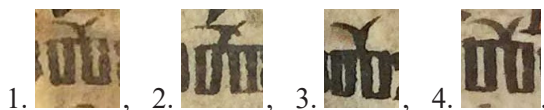
znati kako se i ovdje gornja horizontalna linija lijevoga polja često piše ukošeno. Desno se oko još postavlja razmjerno visoko; za njegovo spuštanje u donju zonu retka (što je u nekim tekstovima već odlika pomlađenosti) neophodno je vrlo oštro zašiljeno pero, odnosno mogućnost preciznoga izvođenja tankih linija, što ovdje nipošto nije slučaj.

Slovo *e* (*jest*) pripada skupini jednostavnije izvedivih (jednopoteznih) slova:

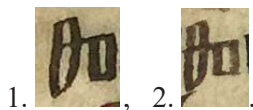
Zakrivljenost/uglatost slovne linije blago varira, naznaka središnje linije prisutna je od naznačenih primjera samo u jednom (2.). Gotovo posvemašnji izostanak središnje horizontalne crtice svakako je znak pomlađenosti pisma u kontekstu odnosa pisarskih praksi XIV. i XV. stoljeća (ŽAGAR 2021: 32).

Slovo *ž* (*živjete*) pripada skupini slova koja ispunjavaju čitav slovni modul uglate glagoljice, te je samim tim i nešto kompliciranije izvedbe:

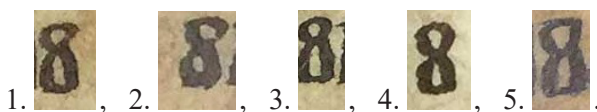
Osim toga, *ž* također pripada i skupini slova koja svojim slabijim slovničkim dijelovima probijaju gornju liniju retka (linijskoga ustroja). Ta kvačica na horizontalnoj gornjoj liniji prepoznata je kao »najveći slabi dio glagoljičke minuskule koji se pruža preko gornje linije retka«. Čak i na letimičan pogled može se prepoznati kako ta karakteristična kvačica mjestimice ispunjava gotovo čitav međuredački prostor. Pisarska ruka slova *ž* u LondAp ispisuje manje razlike pri pisanju te kvačice (kroz stupanj slobode njihova izduživanja); u svim primjerima, osim u 3. (gdje se lijevi dio kvačice pri vrhu spaja s desnim) one su simetrične, ispisane u jednom potezu, s temeljem u gornjoj horizontali slova. Varira i širina između dva glavna pravokutna polja slova, kao i proporcije (izdužene u visinu ili kvadratične). Razlike su prepoznatljive i u povremenom odstupanju od paralelnosti okomitih linija, neujednačenih veličina slovničkih dijelova, no one zasigurno nemaju paleografsku težinu, nego svjedoče o okolnostima samoga pisanja (pisarske vještine, zaoštrenosti pera, grubosti pergamenta i sl.).

Sljedeće u azbučnom nizu, slovo *z* (*zemlja*) posve se uklapa u uobičajen, i inače vrlo ujednačen oblik uglate glagoljice standardizirane još u XIII. stoljeću, a ni u ovom tekstu ne iskazuju nikakve značajne razlike:

Ponekad se razlikuju visine desnoga pravokutnog polja (često se izdužuje u gornju zonu polja, primjer 1.), stupanj probijanja lijevoga slovnog dijela, i gornje i donje linije, nije posve ujednačen, kao ni stupanj ukošenosti linije koja spaja lijevi i desni slovni dio.

Zbog vrlo česte uporabe i jednostavnoga (dvopoteznog) duktusa, slovo *i* (*iže*) je vrlo dobro stabilizirano²⁴ i u ovom fragmentu, kao i uopće u tekstovima pisanim uglatom glagoljicom:

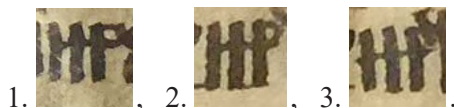
Ovaj podatak može se potvrditi i usporedbom sa stanjem u *Drugom beramskom brevijaru*, u kojem je ovo slovo također jedno od najstabiliziranijih u azbučnom nizu. U LondAp ono ostavlja vrlo rustikalan dojam, prvenstveno zbog nedostatka kombinacije pravocrtnih linija, gornje i donje, koje bi se poklapale s linijama retka (svi primjeri osim 5.). Za izvedbu ovoga slova odnos tankih i debelih linija, karakterističan za vješte pisare, gotovo je posve izostao. Kad ne bismo ovako pojednostavljen duktus tumačili »rustikalnošću« (odnosno pisarovom slobodom pojednostavljanja u uvjetima neprilagođenoga pera i pergamenta), možda bismo mogli razmišljati o većem stupnju arhaičnosti ovoga oblika, još prije XIII. stoljeća (prije inzistiranja na razlikovanju tankih i debelih linija). Ovakva je izvedba slova *i* jedna od većih posebnosti ovoga odlomka. Spomenuti primjer pod brojem 5 može se usporediti sa stanjem u *Drugom beramskom brevijaru*, čiji je oblik u cjelini 4 jako sličan spomenutom (ŽAGAR 2021).

Slovo *ĵ* (*đerv*), kojim se u hrvatskoglagoljskim tekstovi bilježi glas /j/, piše se bez uobičajene (naslijeđene) gornje horizontalne linije lijevoga slovnog polja. U tekstu se pojavljuje relativno rijetko (Ib 10. redak, IIIa 9. i 14. redak – kao dio ligature *ĵl*). U *Drugom beramskom brevijaru* zapazili smo primjere ovoga slova s jedva vidljivom tom crtom, no ipak postojećom (gdje se, doduše, razlučuje od redačke linije na istome mjestu).²⁵ Ovdje je, međutim, posve

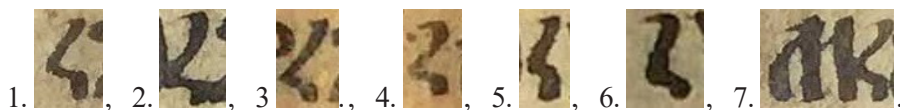
²⁴ Termin »stabilizacija« u ovom se kontekstu odnosi prvenstveno na procjenu ujednačenosti morfologije pojedinih slova koje je pisala ista pisarska ruka.

²⁵ Zanimljivo je da u *Prvotisku misala* iz 1483. isključivo stoji upravo ovakav oblik, s posve reduciranom gornjom horizontalom. U Jagićevoj paleografiji kao jedini primjer bez te gornje

očigledno da je nema. I ovo je odlika mlađih tekstova zlatnoga razdoblja hrvatskoga glagoljaštva, dakle onih XV. stoljeća (usp. ŽAGAR 2021). Uz to, središnja horizontalna linija produžuje se do kraja lijevoga slovnog polja. I ona je smještena povišeno, u gornjoj zoni retka, dakle iznad njegove sredine, upravo kao i u *Drugom beramskom brevijaru*:

Rustikalnost se može prepoznati i u pisanju slova *k* (*kako*):

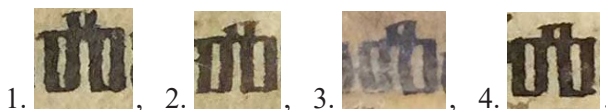

I u ovom slučaju naglašena je oblost, te neki slovni dijelovi (poput gornje horizontalne linije koja je naglašavala oštrinu) izostaju. Iz izlučenih primjera jasno se vidi kako izostaje naglašena jaka uglatost karakterističnoga lijevog pregiba, u nekim primjerima (1., 3., 5.) gornja vodoravna crtica, razlike su i u stupnju ukošenosti gornjega slovnog dijela te veličine donje okomice (nakon pregiba; osobito je kratka u primjeru 6.). Oblici su većinom izduženi (osobito 5., 6.), što je također mlađa odlika. Zanimljivo je kako u nekim slučajevima kad se slovni oblici spajaju, gdje se *k* naslanja na okomitu liniju prethodnoga slova (ovdje u primjeru *mk*), ono neodoljivo podsjeća na svoj ćirilični ili latinični pandan (7.). Usporedbom sa situacijom u *Drugom beramskom brevijaru* vidljive su morfološke razlike prvenstveno manifestirane u pravocrtnosti/uglatosti linija koje su u tom književnom djelu vidljivije, a bitnu razliku čini i gornja horizontalna linija koja se pojavljuje u svim zabilježenim varijantama slova *k*.

Jedno od najkarakterističnijih slova uglate glagoljice slovo je *l* (*ljudje*). Kao i slova, *v*, *ž*, *t* svojom shemom ispunjava čitav slovni modul, a i probija gornju liniju retka središnjim kvadratićem. Morfološki, slovo *l* u proučavanom korpusu prati normalizirane duktusne uzuse uglate glagoljice. Određena

crstice u uglatoglagoljičkim tekstovima, od njih devet, pripao bi *Brevijaru Vida Omišljanina HP* (JAGIĆ 1911: 192). Uvidom pak u sam *Brevijar Vida Omišljanina* zatekli smo primjere s tom vrlo tankom crtom. Dakako, u današnjim uvjetima nije moguće provesti potpunu provjeru korpusa. Činjenica jest da se praksa u *Prvotisku misala* zasigurno oslanja na rukopisnu, kao i to da je u kurzivnim tekstovima normaliziran upravo takav oblik.

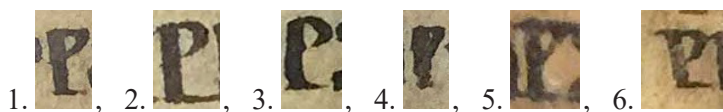
odstupanja vidljiva su u izvedbi upravo gornjega kvadratića, koji katkad varira veličinom, ali i oblikom kada gubi svoj prepoznatljiv kvadratični izgled i postaje trapezolik. Upravo taj trapezasti oblik može predstavljati reminiscenciju na starije uzuse koji su, primjerice, napušteni u *Drugom beramskom brevijaru*. U verzijama slova variraju i visine pravokutnih slovnih polja, ali i širina razmaka između njih. Gornji kvadratić nije ispisan istim potezima kao i središnji dio slova, čini se da je napisan na samom kraju ispisa slova, što bi prije bila odlika novijega duktusa. U nekim slučajevima slovo je nagnuto, lagano nakrivljeno ulijevo, kao što se može vidjeti iz primjera 3.

U grafiji LondAp slovo *m* (*mislite*) uredno se koordinira unutar retka, čiju gornju liniju ne probija svojim vrhovima, kao što je to slučaj u nekim primjerima u *Drugom beramskom brevijaru*. Pisanje slova *m* uglavnom je posve stabilizirano, a pojedine verzije razlikuju se jedino po ukošenosti cijeloga slova, tipu zaobljenosti krajnje lijeve linije, udaljenosti linija (širini samih slova) i debljini poteza pera:

Slovo *n* (*naš*) stabilnoga je osnovnog nacrtka u svim tekstovima pisanima uglatom glagoljicom:

U našem odlomku nešto je manje stabiliziran izgled slovnoga oka (od trokuta u 1., 4., 5., do polukružnice u 2. i 3.); hasta je uglavnom ravna, tek u nekim primjerima ukošena nalijevo (1., 6.). Postament je najčešće uži od slovnoga oka, tek primjer 2. odudara širinom većom od širine oka; u nekim primjerima posve izostaje (4.). Paleografski relevantne osobine koje idu u prilog mlađem određenju jesu: izostanak probijanja haste zaobljenom linijom prema lijevo (tek je u primjeru 1. očigledna naznaka) te naglašavanje postamenta. Ukošenost haste pak ima dug kontinuitet, još iz kanonskih spomenika (XI.

st.); vjerojatno bi se pomlađenošću u LondAp prije mogli nazvati primjeri s posve uspravnom hastom. Kod mnogih primjera očigledna je i rustikalnost izvedbe slova (naglašena debljina linija i neravni potezi, odnos oblosti i uglastosti, neujednačenost proporcija slovnih dijelova i sl.).

Prepoznatljiviji elementi slova *o* (*on*) dva su oka smještena s lijeve strane vertikalne:

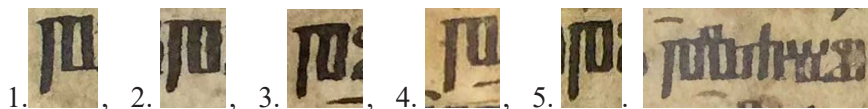

Njihova veličina, oblik te razmak između njih osnovni su razlikovni kriteriji paleografske identifikacije. Kao što se može vidjeti iz priloženih primjera, oka svojim rustikalno ispisanim linijama odražavaju zaobljenost, te je i ovdje (slično kao kod slova *i*) vidljiv manjak ravnih linija, pa i na onim mjestima gdje dodiruju gornju i donju liniju retka. Razlikuju se veličine tih slovnih dijelova; nekad je veće donje oko (1.), a nekad gornje (3.). Razlike u dužini razmaka između oka prepoznaju se s lakoćom, a kod nekih primjera (3. i 4.) vidljiva je ukošenost čitavoga slova prema lijevoj strani.

Slovo *p* (*pokoj*) pripada skupini slova koja svojim slovnim dijelom, i to hastom, probija donju liniju retka. Kao prepoznatljiv morfološki element ističe se desno pravokutno polje koje je u starijim tekstovima bilo »obješeno« na gornju horizontalnu liniju, uglavnom se pružajući do sredine slovnoga polja, dakle nije dosegalo do dna retka. U izlučenim primjerima (Slika 4.) proporcije slovnoga polja predstavljaju osnovni razlikovni element, uz dužinu i ukošenost vertikalne i horizontalne linije kao sekundarne, a sve te osobine tek su odraz rustikalnosti rukopisa, odnosno nemaju paleografsku težinu. Od ključne paleografske važnosti jest činjenica da je u većini primjera pravokutnik potpuno raspoređen između dviju redačkih linija (pa time više ne visi o gornjoj, nego se priljubljuje uz obje), što je ujedno značilo i naglašenije spuštanje haste u zonu ispod donje linije.

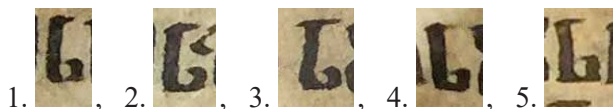
I dalje je slovo dobro smješteno u poznati slovni modul

, iako središnja vodoravna linija i na ovom planu gubi svoje značenje.

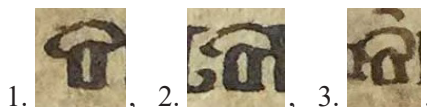
Slika 4. Usporedba slova *p* s ostalim slovima u retku (1a, 2. redak, *p'laču*).
Figure 4. Comparison of letter *p* with other letters in the text line (1a, 2nd line, *p'laču*).

Po azbučnom nizu sljedeće je slovo *r* (*rci*):

Normalizirani oblik slova u uglatoj glagoljici definira hasta, smještaj slovnoga polja/oka u donji dio retka i modula, obla linija koja zatvara oko i ravna, horizontalna gornja linija povučena udesno od glavne vertikale slova. Slovo *r* u LondAp pripada skupini oblika koji nisu posve stabilizirani kroz tekst. Hasta, koja u pravilu treba biti ravna, često je zakrivljena i ukošena. Gornja horizontalna linija varira svojom veličinom, nekad je tako sitna da je gotovo i nema (1., 4.). Spoju vertikale i donje horizontale koja se pretače u oko nedostaje oštine, tj. karakteristične uglatosti ove verzije glagoljičnoga pisma, baš kao što je to slučaj i kod nekih drugih slova (npr. *i*, *o*). Za razliku od spomenutih rustičnih osobina, paleografski je važna (kao pokazatelj pomlađenosti) spuštenost oka niže od sredine retka, te često nedovršeno spajanje te zaobljene linije s gornje strane (s obzirom na potez perom odozdo prema gore). Vrlo je zanimljivo da se gornja ravna linija slova naglašava isključivo kada slovo *r* sudjeluje u ligaturama, gdje slovno oko nerijetko zauzima cijelu visinu retka pa se radi čuvanja proporcija naglašava i ta vodoravna linija (*vr*, *gr*...).

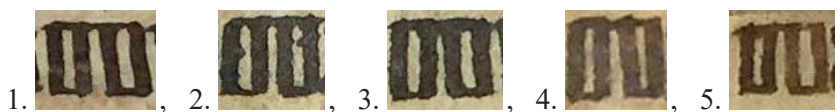
»Gljivoliko« slovo *s* (*slovo*) pripada standardu uglate glagoljice, s naglašenim i plosnatim gornjim dijelom, širim od donjega slovnog dijela, a situacija je takva i u LondAp:

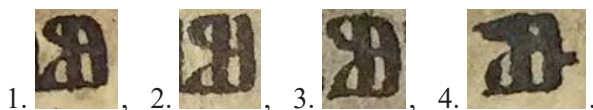
Slovni oblik je tu većinom stabiliziran, uz sitne razlike koje se manifestiraju u veličini stapke (čije su linije, odnosno kutovi prilično obli) i samoga klobuka. Iako nisu dominantni, primjeri s tankim klobukom, a visokom stapkom remete središnju liniju retka, kako je to i često običaj u mlađim tekstovima središnjega korpusa (XIV. i XV. stoljeća). U nekim se primjerima (1.) iskazuje jedan neobičniji detalj – klobuk slova može biti ukošen na lijevu stranu. Zasad je teško procijeniti je li riječ o pukoj pisarskoj slobodi ili ta osobina ima i paleografsku vrijednost.

Već »na prvi pogled« jasno je kako slovo *t* (*tvrdo*) u standardu uglate glagoljice dijeli gotovo isti raspored unutar slovnoga modula (unutar kojeg se u cijelosti uklapa) kao i slovo *v*, jer se morfološki radi o izuzetno sličnim

slovnim oblicima. U našem se odlomku pojedini oblici mogu razlikovati tek po širini i visini slovnih polja (pa se i dva polja katkad po tome mogu razlikovati), po širini razmaka između njih, stupnju ukošenosti slova, a ništa od toga zasigurno nema znatnu paleografsku težinu. O zašiljenosti pera ovisi debljina linija i razmaci među njima, što znači da i rustikalnost ovdje dolazi do izražaja. U pojedinim slučajevima prisutna je i lagana ukošenost prema lijevoj strani:

U LondAp morfologija slova *u* (*uk*) odgovara standardu uglate glagoljice, s pripadajućom oblosti desnoga dijela slova i središnjom horizontalnom linijom koja gotovo nikad ne probija desnu zaobljenu liniju slova (osim ovdje u primjeru 4., što je zasigurno odraz starijega stanja), a to je osobina koja pripada korpusu XIV. i XV. st., sve učestalija u mlađim razdobljima:

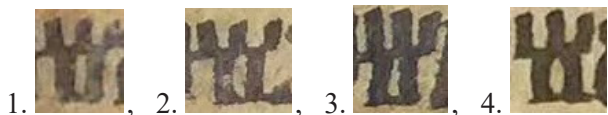
Razlike u pojedinim varijantama slova vidljive su u razmaku između slovnih oka, u njihovim veličinama, te stupnju zaobljenosti, kako lijeva dva oka, tako i cijele zaokružujuće krajnje desne linije. U nekim slučajevima obla linija ne zatvara gornju horizontalu desnoga slovnog dijela (2.). Za sve izlučene primjere osebujna je gotovo ravna, okomita, krajnja desna linija.

Slovo *h* (*hjer*) dijeli u uglatoj glagoljici gotovo identičan izgled sa slovom *g*, a jedina razlika je što slovu *h* nedostaje oko s gornje lijeve strane vertikalne (kose) linije. Spominjući koordinaciju, već smo napomenuli kako *h* probija hastom donju liniju retka kao i slovo *g* (vidi poglavlje 3.1.). U rukopisu proučavanoga korpusa pisanje je slova *h* ujednačeno, uz minimalna odstupanja koja se odnose na veličinu oka (odnos oblosti i uglatosti/kvadratičnosti), dužinu donje linije slova i vertikale, te njezinu ukošenost:

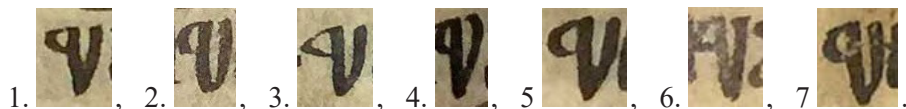
Slovo *ĉ* (*šta*) u standardiziranom azbučnom nizu uglate glagoljice morfološki karakterizira »trozubasti« gornji dio. Stapka (donji, ovdje kvadratični

dio slova) obično je posve pravokutnoga i izduženijega oblika, ali katkad svjedoči i starije stanje – s blago zaobljenim vertikalama (4.):

U LondAp slovne inačice mogu imati ulijevo ukošen trozub (vodoravnu liniju), što izravno utječe i na ukošen izgled samoga postolja koje se može razlikovati visinom ili debljinom linija/poteza pera. I visina svakoga zupca nerijetko se razlikuje, no tako elastičan odnos prema gornjoj redačkoj liniji pripisujemo već spominjanoj rustikalnosti izvedbe.

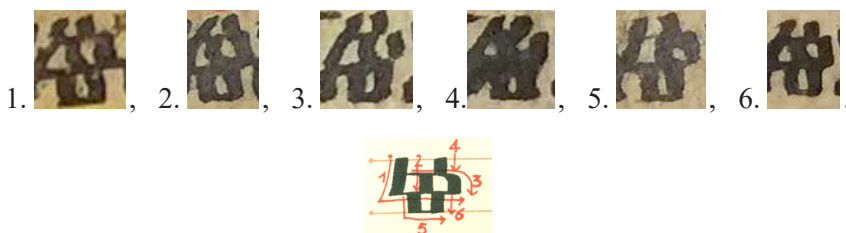
Kod pisanja slova *c* (*ci*) razlike su prisutne u donjem dijelu slova koje svojevrsnim šiljkom (tupljim ili oštrijim) probija redak:

Njegove dvije osnovne linije razlikuju se po stupnju oblosti, osobito po izvedbi pregiba u desnoj (najbolje vidljiv u primjerima 3. i 4., a najmanje u 1.). Kao paleografski najvrjedniji pokazatelj pokazuje se dominantnost šiljastoga svršetka na dnu slova (1., 3., 4.) koji seže (za razliku od primjera s tupim dnom) obično ispod donje redačke linije. Na prvi dojam mogli bismo pomisliti da je riječ o arhaičnoj osobini, jer takva je ušiljenost zamijećena u obloglagoljičkim tekstovima (na što će pak u našem odlomku uputiti inicijal ovoga slova predstavljen u sljedećem poglavlju), no puno je vjerojatnije da je gotovo posvemašnje odustajanje od tupoga završetka (već afirmirano u tekstovima zlatnoga doba glagoljaštva; usp. u *Vatikanskom misalu Illirico 4* iz XIV. st., BRATULIĆ 1995: 171) opet izraz novoga plana promjena u standardu. Također, pregib očigledan u donjem dijelu desne linije primjera 3. može se tumačiti upravo refleksom te nešto starije, tuplje prakse. Drugi karakteristični slovni element, oko smješteno na lijevoj vertikalnoj liniji slova, varira svojom veličinom, ali i oblikom. Ponekad je više polukružnoga oblika (2., 4.), a nekad zaoštreno, odnosno trokutasto (3.).

Slovo *č* (*črv*) pripada skupini slova koja unutar uglate glagoljice posjeduje složeniju slovnu shemu (prema klasičnom duktusu od šest poteza perom; usp. Slika 5.), koja se teže uklapa u predočeni pravokutni modul. U standardnom obliku najlakše se može opisati kao slovo *č* kojem je »trozub«
zatvoren s na-

dodanom gornjom horizontalnom linijom na koju su nasadene još dvije manje vertikalne crtice (»repića«), samo dakako s različitim proporcijama slovnih dijelova. Razlike u načinu pisanja unutar našega malenog korpusa u prvom redu odnose se upravo na položaj tih vertikalnih »repića« koji se pružaju i iznad gornje redačke linije. Oni često ili stoje po sredini dvaju kvadratića (spojenoga trozupca) (1.), ili se pak izvode kao nastavak istoga poteza pera lijeve i desne vertikale (2.). Primjer 3. kombinacija je oba načina. Mjestimično je slovo napisano na rustikalniji način, debljim, gotovo razmazanijim potezima već otupljenoga pera, pri čemu se neke linije i ne ispisuju u potpunosti (4.). Osim navedenih razlika, katkad varira i sama veličina postolja slova, kao i njegova ukošenost, ali u neznatnim razmjerima, kao što se može vidjeti iz primjera (5.) i (6.):

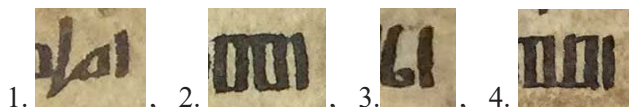
Slika 5. Slovo č s naznačenom klasičnom shemom pisanja od 6 poteza (PARO 1995: 47).

Figure 5. Letter č with marked classic way of writing in 6 moves (PARO 1995: 47).

Slovo š (*ša*), u tekstu je stabilizirano, bez individualnih pisarskih intervencija koje bi utjecale na morfologiju slova, što i priliči njegovoj jednostavnoj izvedbi i uklopivosti u slovni modul. Tek se blage razlike bez paleografske vrijednosti primjećuju u dužini okomica i razmaku među njima:

Jerovi se, poznato je, u hrvatskim glagoljskim tekstovima bilježe kao štapići:²⁶

²⁶ Radi preglednosti položaja *jerove* smo prikazali s prethodnim slovom u tekstu.

ili apostrofi:

Štipić se i ovdje bilježi istim načinom. Razlike između prikazanih primjera prepoznaju se u visini i u ukošenosti slova. Visina štipića se koordinira s prethodnim slovnim oblikom. Tako u slučaju pisanja *jera* iza slova *h* linija popunjava malo više od polovice retka (1.), dok prilikom koordiniranja sa slovima čija slova polja popunjavaju čitav redak / slovni modul (2., 3., 4.), *jer* u obliku štipića čini isto. Rijetki su primjeri gdje ova crtica ne bi dosegala donju liniju retka, kako je to u starijim tekstovima u kojima se evocira podrijetlo ovoga znaka u apostrofu. Apostrof odlikuje također jednostavna i prilično slobodna forma. Tome doprinosi i njegov smještaj iznad samoga retka, koji ne zauzima slovno mjesto, pa ga je bilo i moguće i naknadno upisati.

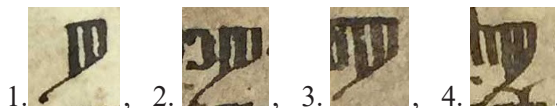
Svojom morfologijom slovo *ê* (*jat*) pripada skupini složenijega slovnog izraza:

U standardiziranom nizu uglate glagoljice karakteriziraju ga tri slova polja (kvadrata), od kojih su dva horizontalno položena, a treći je »nasaden« na lijevo slovno polje (za razliku od starijih inačica gdje se simetrično uzdizalo i činilo trokut). Načelno vrijedi u uglatoglagoljičkim tekstovima, a tako stoji i u LondAp, da se varijante *jata* razlikuju po ukošenosti slova, položaju desnoga slovnog polja/kvadrata (u odnosu na gornji), koji u slovnom planu podsjeća na »koljeno«, odnosu vertikalnih i horizontalnih linija i sl. Izgled ovoga slova u LondAp nije dokraja stabiliziran. Osim vanjskih linija koje se razlikuju po stupnju ukošenosti (1., 2., 3., 4., 5.), razlikovni elementi prepoznaju se i u kvadratičnosti/zaobljenosti gornjega slovnog polja (usporedi 1., 3., 8.). Trokutasta dimenzija staroga *jata* posve je izgubljena, pogotovo s obzirom na već dugo afirmiran tup završetak vrha (umjesto davnoga šiljka u obloj glagoljici). Još jedan distinktivan element je ukošena donja horizontalna linija, koja ostavlja rustikalalan dojam, kao da slovo »pleše« unutar retka (6., 7., 8.).

Pokazuje se u našem odlomku načelo da je rustikalnost pojedinoga slova iz azbuke izraženija što je ono zahtjevnije izvedbe.

Slovo *û* (*juže*) ističe se dvama vertikalnim, nepravilnim pravokutnicima i donjom linijom koja se ulijevo produžuje ispod retka, najdublje i najdosljednije od svih slova:

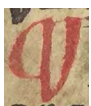

Donju liniju retka ne prelazi samo ta izdužena donja linija, nego i okomice pravokutnika, pogotovo krajnja lijeva (2., 3., 4.). Od razlikovnih pokazatelja u varijantama slova unutar LondAp ističu se dužina donje linije (najveće paleografske težine; što je veća, to je izglednije i mlađa datacija), ukošenost slova i razmaci između vertikalala.

Naša paleografska (grafomorfološka) analiza pojedinih slova i organizacije slova u recima pokazala je uvjerljivo kako je riječ o tekstu s kraja srednjega vijeka, zacijelo iz XV. stoljeća. Metodološki, nastojali smo razlikovati rustikalne osobine od onih paleografski relevantnih. Usporedbama s dosad obrađenim korpusom iz završnih stoljeća hrvatskoga srednjovjekovlja, XIV. i XV., došli smo do navedenih zaključaka i nastojali argumentirati kod svakoga slova gdje se to prepoznalo.

3.3. Inicijali i majuskule u pismu LondAp

Iako je LondAp vrlo malen, sadržava nekoliko inicijala i majuskula. Od inicijala u punom smislu te riječi, koji odvaja veće tekstne cjeline, postoji samo jedan primjer slova *c* (Ia, 7. redak):²⁷

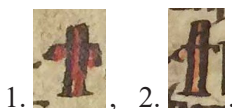
Inicijal je pisan u cjelini crvenom bojom, jednostavne je izvedbe koja se u osnovi ne razlikuje bitno od standardnoga (minuskulnog) oblika slova. Udvostručavanje linija, ili bilo kakav drugi oblik ukrašavanja (primjerice floralnim ili antropomornim motivima) izostaju. Kako je i u drugim istodobnim teksto-

²⁷ Fotografija inicijala nije prikazana u originalnoj veličini zbog slagarskih potreba članka.

vima, i ovdje je lijevo oko (polukružnica) puno većih proporcija u minuskuli, a i slovo u dnu završava šiljasto. Ta šiljastost, što je uobičajeno za glagoljske inicijale, evocira stanje u starim, obloglagoljičkim tekstovima.

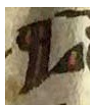
Majuskule se u tekstu pojavljuju na ukupno petnaest mjesta. Pisane su debljim, crnim potezima pera i ukrašene crvenom bojom.

Slovo *A* (*az*) u proučavanom dokumentu pojavljuje se dvaput:

Vidljivo je udvostručavanje središnje vertikalne linije, što je posve uobičajena praksa u hrvatskim glagoljskim tekstovima širokoga raspona. Jedina razlika među primjerima prepoznaje se u nedostatku desne vertikalne crtice (kraka) u drugom slučaju.

Majuskulno slovo *G* (*glagoli*) svojim oblikom odgovara standardu hrvatske uglate glagoljice, izuzev vertikalne linije koja je i u ovom slučaju udvostručena, što uobičajeno priliči glagoljskim majuskulama:

Kod majuskulnoga slova *D* (*dobro*) prisutne su značajnije morfološke promjene u odnosu na minuskulu. Simetrija u morfologiji slova evocira, kako je bilo uobičajeno, starije obloglagoljičke uzuse. Rustikalnost se ogleda u tome što spuštene polukružnice nisu u potpunosti simetrične – lijeva je nešto veća u odnosu na desnu, koja je uz to oblikovno »kvadratičnija«:

Slovo *I* (*iže*) morfologijom se ne razlikuje od minuskulne varijante, a i ovdje je prisutna prepoznatljiva, arhaična, oblost linija. Majuskulno *i* pojavljuje se u tekstu, a identificirani primjeri oblikovno se uopće ne razlikuju:

Majuskula *O* (*on*), koja se pojavljuje samo jednom, slovnom shemom ne odstupa od minuskulne verzije, i oka su oblija, razmaknutija, kao i u minuskuli ovoga odlomka, a ni hasta nije udvostručena:

Kod majuskulnoga slova *P* (*pokoj*), koje se dvaput pojavljuje, razlika u odnosu na minuskulu postiže se prvotno kroz udvostručavanje haste i rubriciranje. Ističe se i postament koji izostaje u minuskulnom obliku, a ovdje je naglašeno izdužen, i to s obje strane. Oko je naglašeno manjih dimenzija nego u minuskuli i nema pravokutni, već polukružni oblik:

Udvostručavanje okomite linije vidljivo je i u sljedećem primjeru, majuskulnom slovu *R* (*rei*):

Ostale osobine ovoga primjera su neprodužena gornja horizontalna linija te vrlo veliko (visoko postavljeno) oko koje nije dokraja zatvoreno. Potonju osobinu, naprimjer, u opisu *Drugoga beramskog brevijara* nismo zatekli.

I majuskulno *S* (*slovo*), koje se dvaput pojavljuje zadržava svoju minuskulnu morfologiju. Jedina razlika je veća izduženost stapke (postolja) u odnosu na klobuk:

Majuskulno slovo *C* (*ci*) posve je identično minuskulnoj inačici, čak i sličnije nego inicijal u kojemu je polukružnica bila naglašenija. Jedina razlika u odnosu na minuskulni oblik, osim veličine, jest ukrašavanje crvenom bojom:

3.4. Ligaturni postav LondAp

Posebnosti uglate glagoljice, prvenstveno definirane kroz morfološke karakteristike slova – uspravnost, pravocrtnost linija, četverolinijski ustroj, specifična pravokutna polja po kojima je pismo prepoznatljivo, odražavaju se i u učestalosti ligaturnih oblika, oblikovanju kojih izrazito pogoduje brojnost ujednačenih slovnih polja. Ovaj fenomen izravno je povezan sa slovnim modulima pisma, pri čemu je pogotovo pravokutni modul uglate glagoljice (

) pogodan za ligaturno vezivanje slova, zbog samih pravokutnih slovnih polja, čijim vezivanjem razne pisarske ruke predočavaju čitavu paletu inventivnih i grafijski zanimljivih rješenja, koja u najboljem mogućem svjetlu predstavljaju prepoznatljivu eleganciju i visoku estetiku pisma. Stoga i ne čudi što hrvatska uglata glagoljica raspolaže bogatim ligaturnim inventarom, čiji postanak možemo pratiti odmah od standardizacije pisma u XIII. st. nadalje (ŽAGAR 2021: 55). U kontekstu uglate glagoljice, kao što je već spomenuto u uvodu, neki istraživači u ligaturama vide i vizualnu pomoć pri čitanju teksta (vidi poglavlje 3.1.).

Rasprostranjenost ligature vidljiva je i u kratkom znanstvenom korpusu našega paleografskog istraživanja. Po kriteriju učestalosti u tekstu definirane su tri skupine, a tablica s primjerima svih ligatura u tekstu nalazi se na kraju opisa.

Prvoj skupini pripadaju ligature koje se u tekstu pojavljuju deset ili više puta. S čak 14 primjera u tekstu najbrojnija je ligatura *da*, gdje je kao vezivni element iskorišteno desno, manje oko slova *d* i lijeva nožica slova *a*. Slijedi ligatura *pr*, u kojoj dva slova dijele slovno polje, tvoreći tako jednostavnu i učinkovitu ligaturu, koja je jedna od češćih u uglatoj glagoljici općenito. U LondAp ova ligatura pojavljuje se 11 puta. Treća i posljednja ligatura koja pripada ovoj skupini je *tv*, koja se u tekstu pojavljuje 10 puta. Kao i kod ostalih, vezivni element je pravokutno slovno polje, odnosno desni pravokutnik slovo *t* dijeli sa slovom *v*.²⁸

²⁸ Iako se u slučaju LondAp radi samo o jednom listu, usporedbom s *Drugim beramskim brevijarom* možemo vidjeti kako su upravo ligature *pr* i *tv* najčešće – *pr* se pojavljuje 7000 puta, a

U drugu skupinu svrstali smo sve ligature koje se u tekstu ponavljaju od pet do deset puta. Najbrojnija u ovom nizu je ligatura *tr* s ukupno sedam ponavljanja. Kod ove, kao i kod svih ligatura sa slovom *r*, pravokutno polje (koje je i vezivni element) preuzima ulogu slovnoga oka, šireći se tako preko cijeloga retka. U ovom slučaju dva slova dijele desno slovno polje slova *t*. Šest ponavljanja prisutno je kod čak tri ligature: *ga*, *za* i *zv*, gdje su vezivni elementi također pravokutna slovna polja, osim u slučaju ligature *ga* gdje je vezivni element donje »oko« slova *g* koje je spojeno s lijevom nožicom slova *a*. Ovoj skupini pripadaju još ligature *go* i *ol*, koje broje po pet primjera u tekstu. U slučaju ligature *go* vezivni element nije pravokutno, već oblo slovno polje, tim činom pokazujući kako pravokutno slovno polje nije jedini mogući vezivni element u bogatstvu ligaturnoga grafijskog izražaja hrvatske uglate glagoljice.

Trećoj, najbrojnijoj skupini pribrojali smo sve ligature koje se u tekstu pojavljuju jedan do četiri puta. Jedina ligatura koja se pojavljuje četiri puta je *ha*, gdje je vezivanje slično kao i kod ligature *ga*, odnosno vezivni element je »oko« slova *h*.

Ligature koje se u tekstu pojavljuju po tri puta su *gv*, *il*, *pr*, *tl*, *vl* i *zr*. Činjenica da se kod ligatura prilikom spajanja i tvorbe novih grafijskih rješenja morfologija pojedinih slova bitno mijenja može se odlično iščitati iz primjera ligatura *gv* i *il* (usp. Tablicu 1.). Tako u ligaturi *gv* oko slova *g* zamjenjuje lijevi pravokutnik slova *v*, a u ligaturi *il* slovo *i* je taj pravokutnik u potpunosti zamijenilo. Ovih primjera ima još, a navedena su grafijski zanimljivija ligaturna rješenja. Dva ponavljanja u tekstu zabilježena su kod ligatura *až*, *pl* i *tvrd*. Ligatura *tvrd* je jedini primjer četveroslovnoga ligaturnog vezivanja u tekstu.

Ostale ligature pojavljuju se u tekstu samo jednom, a to su: *br*, *bž*, *vd*, *vr*, *vt*, *vv(k)*, *gl*, *glû*, *god*, *gra*, *gu*, *daû*, *el*, *ež*, *iž*, *jl*, *la*, *lv*, *lû*, *mlv*, *ov*, *ož*, *plû*, *sl*, *tla*, *hl*, *ho(ĉ)*.

Uz prije spomenutu ligaturu *tvrd*, postoji čitava skupina ligatura u kojima su vezana tri slovna oblika: *vvk*, *glû*, *god*, *gra*, *daû*, *mlv*, *plû*, *tla* i *hoĉ*. Kod takvih ligatura središnje slovo dijeli svoje elemente s dvama ostalima, iako postoje i slučajevi gdje jedan slovni element dijele sva tri slova (primjerice, ligatura *god*). U ligaturi *mlv* pojavljuje se varijacija staroga, obloglagoljičkoga »granatog« *m*, što je uobičajena pojava u ligaturama povezanim s tim slovom. Kod ligatura *hoĉ* i *vvk* nije riječ o čistom ligaturnom vezivanju, već spajanju slova. Kod spajanja slova *v* i *k* u ligaturi *vvk* događa se već spomenuta sličnost

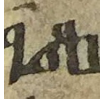

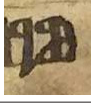
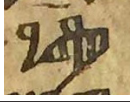
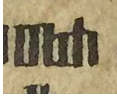
tv upola manje. ŽAGAR 2021: 56.

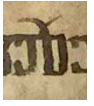
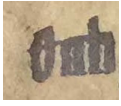
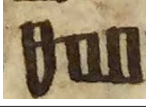

s latiničkim slovom, kao što je spomenuto i u poglavlju o morfologiji slovnih oblika LondAp.

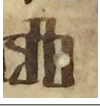
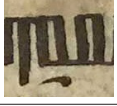
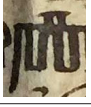
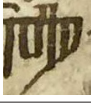

S ukupno 47 različitih ligaturnih kombinacija koje se ponavljaju imponantnih 126 puta na samo jednoj pronađenoj stranici LondAp ovaj književni spomenik dvostruko nadmašuje prosjek od šezdesetak ligatura po stranici definiran u hrvatskim liturgijskim tekstovima XV. st. (ŽAGAR 2021: 56). Usporedbom s inventarom *Drugoga beramskog brevijara*, pronašli smo i neka ligaturna rješenja koja se ne pojavljuju u tom književnom spomeniku, a to su ligature *daû*, *mlv*, *tla* i *hoč*. Golema sloboda u kombiniranju slova, kao i ustvrđena velika učestalost, može pomoći dataciji LondAp u mlađe srednjovjekovno razdoblje, odnosno u XV. stoljeće.

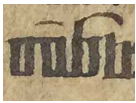

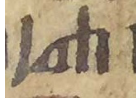

Tablica 1. Popis ligaturnih kombinacija u LondAp
Table 1. List of ligatures in the LondAp

Ligatura	Primjer	Pojavljivanja u tekstu
<i>až</i>		Ib: 4. r., 11. r. Ukupno: 2
<i>br</i>		Ia: 11. r.
<i>bž</i>		IIIb: 12. r.
<i>vvk</i>		Ia: 7. r.
<i>vd</i>		Ia: 8. r.
<i>vl</i>		Ia: 3. r. Ib: 5. r., 11. r. Ukupno: 3

<i>vr</i>		IIIa: 15. r.	
<i>vt</i>		IIIa: 14. r.	
<i>ga</i>		Ia: 16. r. Ib: 3. r. IIa: 2. r.	IIIa: 12. r. IIIb: 6. r. (2) Ukupno: 6
<i>gv</i>		Ib: 14. r. IIIa: 6. r.	IIIb: 13. r. Ukupno: 3
<i>gl</i>		Ib: 5. r.	
<i>go</i>		Ia: 17. r. Ib: 5. r. (2) IIb: 7. r.	IIIa: 9. r. Ukupno: 5
<i>god</i>		IIIb: 11. r.	
<i>gra</i>		Ib: 9. r.	
<i>gu</i>		IIIa: 8. r.	
<i>glü</i>		IIIa: 6. r.	
<i>da</i>		Ia: 1. r., 11. r. Ib: 1. r. (2), 2. r., 10. r., 15. r., 17. r. IIa: 3. r. (2)	IIIa: 4. r., 14. r. IIIb: 12. r., 15. r. Ukupno: 14

<i>daû</i>		IIIa: 4. r.	
<i>el</i>		IIIb: 8. r.	
<i>ež</i>		IIIa: 9. r.	
<i>za</i>		Ia: 5. r., 6. r. Ib: 1. r. IIIa: 14. r.	IIIb: 7. r., 14. r. Ukupno 6
<i>zv</i>		Ib: 9. r., 10. r., 11. r., 17. r. IIb: 1. r.,	IIIb: 5. r. Ukupno: 6
<i>zvr</i>		IIIb: 11. r.	
<i>zr</i>		Ib: 11. r. IIb: 4. r.	IIIa: 5. r. Ukupno: 3
<i>iž</i>		IIIa: 13. r.	
<i>il</i>		Ia: 3. r. Ib: 15. r.	IIa: 2. r. Ukupno: 3
<i>jl</i>		IIIa: 10. r.	
<i>la</i>		Ib: 15. r.	

<i>lv</i>		IIIb: 6. r.	
<i>lû</i>		IIIb: 14. r.	
<i>mlv</i>		IIIb: 13. r.	
<i>ov</i>		Ib: 15. r.	
<i>ož</i>		Ia: 4. r.	
<i>ol</i>		Ib: 2. r., 4. r. IIb: 7. r.	IIIb: 4. r., 12. r. Ukupno: 5
<i>pv</i>		Ib: 1. r. IIIa: 14. r.	IIIb: 7. r. Ukupno: 3
<i>pl</i>		Ia: 2. r. Ib: 8. r. Ukupno: 2	
<i>plû</i>		IIIb: 15. r.	
<i>pr</i>		Ia: 1. r., 5. r. Ib: 2. r. (2), 9. r. IIIa: 8. r. (2)	9. r., 10. r. IIIb: 15. r. Ukupno: 11
<i>sl</i>		IIIa: 11. r.	

<i>tv</i>		Ia: 6. r., 9. r., 16. r., 17. r. Ib: 4. r., 14. r. (2)	IIIb: 4. r., 7. r., 13. r. Ukupno: 10
<i>tvrd</i>		Ia: 5. r., 9. r. Ukupno: 2	
<i>tl</i>		IIa: 5. r. IIIa: 3. r.	IIIb: 10. r. Ukupno: 3
<i>tla</i>		IIIa: 9. r.	
<i>tr</i>		Ia: 12. r. Ib: 6. r., 12. r., 15. r.	IIIa: 8. r., 11. r. IIIb: 15. r. Ukupno: 7
<i>ha</i>		Ia: 5. r. IIa: 5. r. IIIa: 13. r.	IIIb: 6. r. Ukupno: 4
<i>hl</i>			IIIb: 6. r.
<i>hoč</i>		Ia: 10. r.	

3.5. Ostale vrste kraćenja u tekstu

Iako ih se u suštini može smatrati vrstom kraćenja, ligature su poseban fenomen koji je, kao što smo imali prilike vidjeti, vrlo rasprostranjen u uglato-glagoljičkim tekstovima. Zato je čitavo prethodno poglavlje njima posvećeno.

U proučavanom paleografskom materijalu pojavljuju se i sva tri preostala načina kraćenja, naravno različitim intenzitetom. Kontrakcije su i ovdje najbrojnije. Tako se riječi kao što su *b(og)a*, *h(r̄bst)a*, *is(u)h(r̄bst)a*, *g(os-pod)b* u tekstu ponavljaju jako često. Jedna od kontrakcija koja je pojavom frekventnija, a može imati i profanije značenje (kao što je u tekstu i slučaj)

jest imenica *c(ěsa)rъ* i glagol *c(ěsa)rstvuetъ*.²⁹ Pojavu ovih riječi uvjetuje i sam sadržaj odlomka, jer je u Apolonijinoj pasiji upravo rimski car jedan od glavnih protagonista. Brojne su i kontraksije u kojima ispada samo jedno slovo, a također su profanijega karaktera: *zn(a)meniemъ*, *zap(o)vědaû*, *es(a)mъ*, *k(a)-ko*, *lûb(a)vъ*, *r(e)če*, *tvrdost(a)nst'vo*, *t(e)bê* i sl. Kao i u ostalim liturgijskim (ne samo glagoljskim) tekstovima, prisutne su brojne kontraksije riječi koje same po sebi možda nemaju čisto vjersko značenje, ali u zadanom kontekstu ga poprimaju: *hv(a)li*, *m(u)ki*, *sl(a)vi*, *č(a)sti*. Ovakav prošireni fond riječi koje se kontrahiraju također je znak moguće pomlađenosti. Što je tekst mlađi, to su i riječi koje se kontrahiraju iz sve širega semantičkog kruga. Kontraksije su u pravilu označene titlom natpisanom iznad retka, čiji oblik varira: .

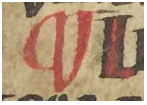
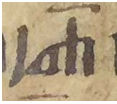
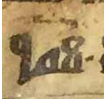
U LondAp pojavljuju se i ostali načini kraćenja, iako u puno manjem opsegu. Suspenzija, postupak u kojem riječ gubi svoj zadnji dio, prisutan je u primjerima *e(stb)* i *n(a)*. Kao i kod kontraksija, i u slučaju pisanja suspenzija prisutne su title koje pomažu vizualnoj identifikaciji kraćenja u tekstu. Nedostatak standardizacije prilikom pisanja title vidljiv je i kod suspenzija, iako postoje samo dva primjera u tekstu: . Razlika prema titlama ponad kontraksija, kakva je bila u najstarijim glagoljskim tekstovima (prema uzusima grčkoga srednjovjekovnog pisanja) i dalje se čuva.

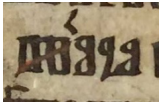

Općenito se natpisivanje ne pojavljuje u mnogim varijacijama u uglatoglagoljičkim tekstovima, ali u proučavanom materijalu identificirana je po vremenu uporaba i ovoga postupka kraćenja. Primjer natpisivanja, uvijek u uglatoglagoljičkim tekstovima vrlo učestao, jest prijedlog *o'*. Pisarska greška koja se lako može zamijeniti s natpisivanjem nalazi se u 5. retku stupca Ib gdje je pisar u pogrešno napisanoj riječi *togo* prekrizio slovo *t* i naknadno natpisao slovo *k*. Čest primjer kontrahiranja u osnovnoj teksturi može se naći u 10. retku IIIa, u riječi *bi^s(tb)*.

Iz opisane situacije u kratkom tekstu LondAp može se zaključiti kako uporaba kratica prati generalne uzuse liturgijskih uglatoglagoljičkih književnih spomenika koji se mogu prepoznati u djelima poput *Drugoga beramskog brevijara* (ŽAGAR 2021), iako treba biti oprezan s ovakvom konstatacijom jer je proučavani uzorak izuzetno malen.

²⁹ Ova kratica u glagoljskoj se paleografiji pojavljuje jako rano, još u *Kijevskim listićima* i *Praškim odlomcima* (SILL 1972: 136).

Tablica 2. Inventar najčešćih kratica LondAp
 Table 2. List of most frequent abbreviations in the LondAp

Primjer	Transliteracija i vrsta kraćenja	Pozicija u tekstu
	<i>c(êsa)r</i> Kontrakcija	Ia: 7. r., Ib: 1. r., 7. r., IIa: 3. r., IIIa: 13. r., IIIb: 7. r.
	<i>c(êsa)rstvuetb</i> Kontrakcija	Ia: 6. r.
	<i>b(oga)</i> Kontrakcija	Ia: 10. r. <i>b(ogo)mь</i> , Ib: 3. r., 5. r., 14. r. <i>b(ož)e</i> , IIb: 7. r., IIIb: 2. r.
	<i>h(rьst)a</i> Kontrakcija	IIa 5. r., IIIa 12. r.
	<i>is(u)h(rьst)b</i> Kontrakcija	IIa: 2. r., 6. r., IIIb: 6. r., 14. r.
	<i>g(ospod)i</i> Kontrakcija	Ib: 14. r., IIa: 1. r., IIIa: 6. r., IIIb: 14. r.
	<i>g(ospode)vê</i> Kontrakcija	IIIa: 5. r., IIIb: 13. r.
	<i>g(ospodi)нь</i> Kontrakcija	IIIa: 9. r.
	<i>zap(o)vêdaû</i> Kontrakcija	Ib: 11. r., IIIa: 2/3. r., 13. r., IIIb: 7. r.

	<i>r(e)če</i> Kontrakcija	Ib: 2 r., 14. r., IIb: 6. r.
	<i>m(o)l(it)vu</i> Kontrakcija	IIIb: 13. r.
	<i>(m)-olit(a)vb*</i> Riječ razdvojena na takav način da je slo- vo <i>m</i> ostalo na kraju prethodnoga retka Kontrakcija	Ib: 13/14 r.
	<i>zn(a)meniemъ</i> Kontrakcija	Ib: 13. r.
	<i>tvrđost(a)nst'vo</i> Kontrakcija	Ia: 9. r.
	<i>bi'(tb)</i> Kontrakcija i natpisivanje	IIIa: 10. r.
	<i>o'</i> Natpisivanje	Ia: 2. r., 7. r.
	<i>(t)^kogo</i> Natpisano <i>k</i> kao korekcija, nakon prekriženoga <i>t</i>	Ib: 5. r.
	<i>e(stb)</i> Suspenzija	Ia: 3. r., 4. r.
	<i>n(a)</i> Suspenzija	IIIa: 3. r.

3.6. Razgodni znakovi: uspostavljanje razdvojenoga pisanja, interpunkcije i velikih slova

Kako je samo oblikovanje uglate glagoljice vezano uz zapadnohrvatski prostor XII. i XIII. st., u njemu je očekivano dobro provedeno razdvajanje riječi bjelinama u tekstu, jer se ova pojava počela širiti još u VII. st. u latiničkim tekstovima zapadne Europe,³⁰ te se postepeno proširila i do kontaktnih područja zapadnohrvatskoga prostora otkud je mogla izravno utjecati na novonastale glagoljske tekstove.

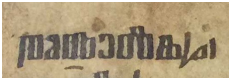

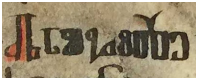
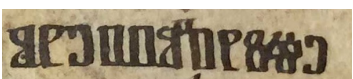
U LondAp pojedine riječi dosljedno se razdvajaju bjelinama. Bilo je i dotad posve uobičajeno da manje riječi (od jednoga, dva ili tri slova, rjeđe od četiri) poput veznika ili prijedloga budu spojene s prethodnom ili sljedećom riječi u rečenici. Rastavljanje riječi na kraju retka provodi se bez posebnih pravila kao što je, primjerice, pravilo o rastavljanju na slogove. Desni rub stupaca dobro je poravnan, što znači da se u sljedeći redak moglo prebacivati i jedno slovo riječi (iza koje većinom slijedi bjelina), ili da je prvo slovo riječi moglo biti na samom kraju retka, a ostatak u sljedećem, sve to upravo sukladno običajima šire omeđenoga razdoblja. Jedan takav primjer imamo odmah u prvom retku teksta gdje su riječi *po delêhь* spojene zajedno. Dakle, prijedlog *po* spaja se sa prvom sljedećom riječi. Ovaj primjer ponavlja se i u sljedećem retku. Kod združenica često je i pisanje veznika *i* koji se uvijek pojavljuje sa prvom sljedećom riječi: *izato* (Ia: 6. r.), *ivdivь* (Ia: 8 r.). Još neki od primjera združenica u tekstu u kojima se spajaju različite kraće riječi su *o'nee* (Ia: 7. r.), *Drugize* (Ib: 1. r.), *onevolniče* (Ib: 4. r.), *ustrășise* (Ib: 12. r.). Ukoliko kraćim riječima pribrojimo rastavni veznik *ili*, onda je to jedini slučaj u kojem se kraća riječ te vrste piše odvojeno, kao što se može vidjeti iz primjera *ili požri* (Ia: 10. r.). I u drugom identificiranom slučaju veznik *ili* piše se odvojeno – *ili strašnu* (Ia: 12. r.). Dakako, riječ je o prevladavanju slušnoga načela: prema kojemu je veznik *ili* uvijek naglašen.

Povremeno se po sredini retka, ali i niže u njegovom donjem dijelu, pojavljuje puntuacija. Ukoliko ne računamo apostrofe i title iznad kratica, ovo je i jedini grafijski znak u tekstu. Dvotočja, zarezi i sl. izostaju. U nekim slučajevima poslije nje se javljaju inicijali, odnosno majuskule (velika slova), čime LondAp pokazuje i početak uvođenja određenih pravopisnih standarda, tj. pisanja velikoga slova iza interpunkcije. Ipak, moguće je kako je puntuacija

³⁰ Saenger spominje kako je ovo načelo začeto u pismenosti britanskih otoka VII. st. (SAENGER 1997: 6–7).

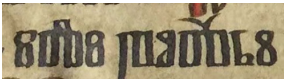
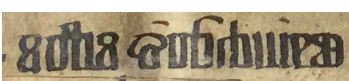

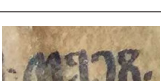
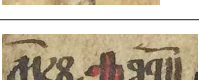
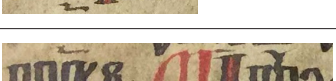
osim kao znak interpunkcije (završetka rečenice) mogla služiti i kao zarez. Ta tendencija najbolje se može prepoznati usporedbom s latinskim predloškom gdje se na nekim mjestima puntuacija poklapa sa zarezom u latinskom tekstu. Dobar primjer takvoga preklapanja je *pomilui me g(ospod)i · i ukr'êpi me* (IIIa: 6. r.). Usporedbom s latinskim predloškom možemo vidjeti kako se puntuacija preklapa s mjestom gdje je trebao doći zarez: *Miserere mei Domine, et conforta me*, što upućuje na opće pravilo da se iza vokativa pretpostavlja pauza, kako glasovna, tako i prostorna. Ipak, čini se kako ova puntuacija uglavnom označava kraj rečenice, jer se iza nje često pojavljuje i majuskula (uvijek rubricirana) koja označava početak nove rečenice, a i sama puntuacija većinom se pojavljuje samo jednom u retku, uz poneke iznimke.³¹

Tablica 3. Primjeri združenica³² i pisanja puntuacije i velikoga slova u LondAp
Table 3. Examples of word-blocks, punctuations and writing of capital letters in LondAp

Primjer	Transliteracija i objašnjenje	Pozicija u tekstu
	<i>podelêhb</i> (< <i>po delêhb</i>) Združenica	Ia: 1. r., 2. r.
	<i>izato</i> (< <i>i zato</i>) Združenica	Ia: 6. r.
	<i>ividivb</i> (< <i>i vidivb</i>) Združenica	Ia: 8. r.
	<i>o'nee</i> (< <i>o' nee</i>) Združenica	Ia: 7. r.
	<i>Drugiže</i> (< <i>Drugi že</i>) Združenica	Ib: 1. r.
	<i>onevolniče</i> (< <i>o nevolniče</i>) Združenica	Ib: 4. r.

³¹ Jedna takva iznimka je riječ *moei* koja je s obje strane označena puntuacijama (Ia: 12. r.).

³² Pod pojmom *združenica* podrazumijeva se u vizualnoj recepciji utemeljena cjelina, gdje se osnovnoj riječi pridružuju kratke – prethodna i/ili sljedeća. ŽAGAR 2013: 286.

	<i>ustrāšise</i> (< <i>ustrāši se</i>) Združenica	Ib: 12. r.
	<i>ili požri</i> Primjer pisanja veznika odvojeno	Ia: 10. r.
	<i>ili strašnu</i> Primjer pisanja veznika odvojeno	Ia: 12. r.
	<i>pomilui me g(ospod)i · i ukr'ēpi me</i> Moguće pisanje zarezā	IIIa: 6. r.
	<i>moei</i> Riječ odvojena punktu- acijama	Ia: 12. r.
	<i>· m(u)ki · A o(tb)cb</i> Pisanje interpunkcije i velikoga slova	Ia: 4. r.
	<i>v(a) v(e)ki · C(êsa)r že</i> Pisanje interpunkcije i velikoga slova	Ia: 7. r.

4. OSNOVNI JEZIČNI POKAZATELJI POMLAĐENOSTI LONDONSKOGA ODLOMKA GLAGOLJSKOGA BREVIJARA O SVETOJ APOLONIJI

Jezik ovoga odlomka po svim je osobinama hrvatski crkvenoslavenski. Budući da je izvorno u podlozi latinski predložak, nema sumnje da tekst nema kontinuitet ćirilometodske baštine, već predstavlja aktivnu uporabu crkveno-slavenskoga, dakle za nove prevedene tekstove koji su se postupno uključivali u glagoljske brevijare. To međutim ne znači da u XV. stoljeću već nije doživio postupne preinake prema izvornom, zacijelo starijem predlošku. Kada je do prvoga prijevoda na hrvatski crkvenoslavenski došlo, ne može se tvrditi, no iz ovoga odlomka očigledne su i starije osobine hrvatske redakcije i one znatno pomlađene, koje su zapravo predstavljale otklon od starijih uzusa. Potvrđene su sve osnovne redakcijske osobine, od vokalizacije *jerova* na jakim

pozicijama u a (npr. Ia: *sada*; Ib: *danь*; IIIa: *ka*; IIIb: *vanь, va*),³³ grafematičke praznine *jerova*, promjene prednjega nazala u e (Ib: *se povr*; IIIa: *měso*, gdje *jat* stoji za /e/), stražnjega u u ili o (Ia: *muki, muku*; Ib: *vb ogradu*; IIIa, Ib: *û*; IIIb: *zobi/zubi*), refleksa jotovanih *t+j* u *ć* (Ib: *otvêća*; IIIb: *otvêća, istlići, iz 'vrići, rekući*), pa do slovnoga (fonološkoga) sastava koji je podrazumijevao reduciranje (fonološki, grafematski) suvišnih slova iz sastava tekstova ranijih stoljeća (npr. slova *iže, otb, ižice*). Vrlo šaroliko pisanje štapića i apostrofa pokazatelj je upravo njihove grafematičke ispražnjenosti, odnosno posvemašnje prebacivanja funkcija u grafetičku zonu: na grafematički najčvršćoj poziciji, na kraju riječi ili združen. Slovo *jat* stoji iza suglasnika i na tradicionalnim položajima (Ia: *deléhь, dělilhь, věč'nie, dévi*; IIa: *zapovêda 2x*; IIIa: *zapovêda, g/ospode/vê, ukrêpi, s'trêno, d'rêvo, on'dê, vêrovaše, zapovêda, k'rêpla-*; Ib: *zapovêdaû, vêrui, otvêća, g'nêvomь, povêlê, z'vêri 3x, snêdêt', g/ospode/vê*; IIb: *zvêri, zapovêda*; IIIb: *otvêća, vzvêcati, zapovêde, želézni, g/ospode/vê, t/e/bê*), a vrlo se često bilježe i refleksi *jata*: e (Ia: *deléhь, sebê*; IIIa: *p'retr'piti*; IIIb: *zapovêde*) i i (Ia: *rići, vidivь, umr'ti*; IIa: *dilitь*; IIIa: *obisiti, od'riti, iz'rizati, višaše*; Ib: *poz'riv'si, istlići, raz'biliti*); IIIab: *vrići, izvrići /< vrêg-/*). *Jat* se piše i na pozicijama gdje je etimološki mjesto glasu /e/: (Ia: *hočêši, budêtv*; IIIa: *měso*; Ib: *privêsti, povêlê, i z'n/a/mênav'si*; IIb: *privêsti*; IIIb: *ovê*). Za glasovnu vrijednost /ja/ stoji uobičajen *jat* iza samoglasnika i apostrofa i na početku riječi (Ia: *moê, priê, d'êvla, priêtv*; IIIa: *vap'êše, nep'riêt/e/la*; Ib: *d'êvla*; IIIb: *apoloniê*).

Distribucija štapića i apostrofa također je važan pokazatelj pomlađenosti ovoga ulomka. Uz iz starijega hrvatskoga crkvenoslavenskoga naslijeđenu dominantnu podjelu funkcija štapića i apostrofa, gdje prvi stoji na grafematički i grafetički čvrstim položajima, a drugi na sekundarnim (naslijeđenim, korekturnim) pozicijama (ŽAGAR 2001), u našem odlomku vidimo znatno veći »nered«, karakterističan upravo za XV. stoljeće. Štapić (b) i dalje stoji na čvrstim položajima, prije svega na kraju riječi odnosno združenica iza suglasnika (*deléhь, s'voihь* i dr.). Štapić stoji i iza prijedloga, kad iza njega – na početku sljedeće riječi kojoj se prislanja – stoji glas s kojim se ne može stopiti u akcenatsku cjelinu, gdje bismo zapravo očekivali njegovu vokalizaciju u /a/ (*kь g/ospode/vê*). Takav primjer, vođen praksom iz starijih stoljeća, gdje

³³ Nisu rijetki primjeri da se čuva znatno starije stanje, da *jer* stoji upisan i na jakim pozicijama gdje se u XV. stoljeću već zacijelo čitao kao [a]: npr. Ib: *s(ve)tbgo*. Upravo zbog takva stanja većinu kontrakcija i razrješavali smo s pretpostavljenim *jerom*: Ia: *ot(b)cb*; IIIb: *es(b)mb*; uz IIIa: *t(a)mnicu, lûb(a)vb*.

su se *jerovi* u jakoj poziciji izgovarali kao /a/ (što upravo priliči hrvatskoj redakciji) najbolje se vidi u hiperkorektnom primjeru Ib *svet̃go* gdje *jer* stoji na etimološki neopravdanom mjestu, koje upravo pripada glasu /a/. Apostrofi su razmješteni, kako i naglasismo, na grafetički slabim mjestima, koji donekle odgovaraju starijim običajima, npr. iza prefiksa (npr. IIIb: *s'tvori, iz'vriči, is'tukoše*) ali vrlo često i na onim položajima kamo izvorno ne pripadaju, gdje se pisar (ili naknadni korektor) odlučio upisati ga i usred mnogih suglasničkih skupina, na etimološki neopravdanim mjestima (Ib: *s'lišaṽb, z'veri, og'radu...*; IIIa: *k'rēp'la-*; IIIb: *us'tanu, is'tu...*), dok se katkad ne upisuju gdje bismo ih očekivali (IIIb: *otvēca, vzvečati*).³⁴ U prethodnim stoljećima uvriježen običaj da se *jer* (štapić ili apostrof) piše nakon vokalnih *r* i *l* ovdje je napušten (npr. Ib: *is'plneñb*; IIIb: *semrti*), ili pak stoji ispred tih slova (IIIb: *t'rplū*). S druge strane, čvrsto se poštuje običaj da apostrof stoji ispred prejotiranih vokala – *jata* (npr. Ib: *d'ēvla*) i *ji* (Ib: *div'ih*).

Na fonološkoj (grafematskoj) strani značajni su pokazatelji pomlađenosti, snažnoga utjecaja govornoga jezika – fonološke adaptacije (npr. Ia, Ib: *š nom̃b*; IIIa: *is'kosti*; IIIa: *višaše*), pa i hiperikavizam (IIIa: *iz'rizati*).

Jezična morfologija, sintaksa i leksik također odražavaju za XV. stoljeće karakterističan omjer između arhaičnih (crkvenoslavenskih) osobina i onih pomlađenih (vernakularnih). S jedne strane susrećemo dakle crkvenoslavenske primjere Ia: *hočeši, priētb, cēsarstvet̃b, budētb*; Ib: *ego*; IIIa: *kosti ee, moego, že, iže, us'tanu* 1. l. jd.; IIIb: *k g/ospode/vē*, a s druge – snažne utjecaje iz čakavskoga, IIIa: *ka*; Ib: *ki, moga*; IIIb: *moga g/ospod/a, ovē muke*, itd. Prema odnosu ekavskih i ikavskih odraza *jata*, kao i prema jednom primjeru refleksa stražnjega nazala kao /o/ (IIIb: *zobi*) kao vjerojatno mjesto nastanka ovoga lista mogla bi se pretpostaviti unutrašnjost Istre. Stegnuti oblik akuzativnoga/genitivnoga oblika *moga* (u 3. retku stupca Ib umjesto *moega*) također je mlađa osobina. I zatečena fonološka promjena u konkretnom okružju (*v > l*), u korijenu riječi *os'lobodi, oslobodil̃b* (prema starijima *osvobodi, osvobodil̃b*) svjedoči o otklonu od starijega stanja. Jedan od leksema koji najviše upućuju na pomlađenost teksta jest prilog *zato* (iz 6. retka stupca Ia). Milan Mihaljević poziva se na Sedlāčekovu tvrdnju da je posrijedi razmjerno mlada pojava koja se povezuje još od Andréa Vaillanta s tal. *percio* i *per questo* (SEDLÁČEK 1990: 13). Kako također stoji na istome mjestu, u starocrkvenoslavenskome

³⁴ Osim odavno uvriježenoga natpisivanja (npr. slovo *t* ponad *o*), u našem odlomku susrećemo nekoliko primjera koji svjedoče o naknadnoj korekturi, dopisivanju ispuštenoga slova – Ia: *umr̃ti*; Ib: *(t)k̃ogo*.

ga nema. Mihaljević navodi i najstariju zabilježbu koju je ustanovila Irena Grickat (GRICKAT 1975: 128) u glagoljskom *Žgombičevu zborniku* iz XVI. stoljeća (prema MIHALJEVIĆ 2014: 34), dok je primjere koje je sam pronalazio u *Pariškom (Borislavičevu) zborniku* iz 1375. pisao ipak razdvojeno, »nesraslo«: *za to* (MIHALJEVIĆ 2016: 27–29, 33–34).

Kao osnovno obilježje hrvatskoglagoljske pasije ističe se ovisnost o latinskom predlošku. Hrvatskoglagoljski tekst slijedi latinski poredak riječi, kao što je i u drugim, već istraženim glagoljskim tekstovima prevedenim s latinskoga jezika.³⁵ Specifična latinska konstrukcija akuzativa s infinitivom potvrđena je u latinskoj pasiji u više primjera i u glagoljskom je tekstu redovito doslovno prevedena: IIIa: *iussit eam in eculeo suspendi et vivam docoriari* – zap(o)vêda û obisiti n(a) rasohe · i živu od'riti; IIIa: *iussit eam caesar in cancerem poni* – zap(o)vêdaû c(êsa)гъ v t(a)mnicu vrići; Ib: *fecit eam praesentari sibi* – zap(o)vêda û c(êsa)гъ preda se privês'ti; Ib: *eam duci iussit* – povêlê û privês'ti v'ogradu. I latinski participi prevedeni su u hrvatskoglagoljskoj pasiji adekvatnim participima: Ia, Ib: *audiens* – slišalъ; Ia: *videns* – vidivъ, Ib: *videns* – poz'riv'si; IIIa: *dicens* – g(lago)lûci; Ib: *dicens* – r(e)ki; IIIb: *dicens* – r(e)kući. Ablativ apsolutni zamijenjen je dativom apsolutnim: IIIa: *his dictis* – sie že rekši ei. Pojedinačni su primjeri, kao npr. IIIa: p'ret'rpiti v'zmozgu m(u)ke sie za koje se ne nalazi paralela u latinskoj pasiji. U sljedećem primjeru nedostaje prvi dio rečenice, koji je u latinskome potvrđen: IIIa: *pagani ceciderunt in terram, et mortui sunt; sed et multi crediderunt in Christum* – mnogi pogani iže on'dê biše vêrovaše v h(гъst)a. Moguće je da su takve paralele postojale u nekom drugom latinskom tekstu koji je bio bliži predlošku naše pasije.

5. ZAKLJUČAK

Predmet znanstvenoga istraživanja provedenoga u ovom članku bio je manji glagoljski fragment čija je sadržajna struktura u srednjem vijeku izrazito popularna pasija sv. Apolonije. Sam odlomak služio je kao omot korica knjizi *De Medendis Febribus ars medica* (1526.) autora Antonija Alta ab Altomarija, a prvi put se u javnosti pojavio na dražbi u Londonu 2017. g.

³⁵ Ovisnost o latinskom predlošku uočljiva je u hagiografijama, primjerice u *Legendi o svetom Antunu opatu* (BADURINA STIPČEVIĆ 2004), kao i u prijevodima hrvatskoglagoljskih biblijskih *Makabejskih knjiga* i *Knjige o Esteri*, usp. BADURINA STIPČEVIĆ 2016.

LondAp sadrži samo jednu stranicu lista (*recto*), dok druga stranica nije dostupna zbog oštećenja koja bi mogla nastati ukoliko se odlijepi od korica koje su umotane u ovaj fragment. Unatoč tome, tekst odlomka je čitljiv, što je znatno olakšalo istraživanje samoga materijala.

Analizom sadržajne strukture odlomka i usporedbom glagoljskoga teksta s latinskim izvorima prepoznata je bliskost hrvatske verzije s latinskom legendom objavljenoj u *Acta Sanctorum*.

Tekstološka usporedba pokazuje da je hrvatskoglagoljska legenda o svetoj Apoloniji bliska latinskoj legendi objavljenoj u *Acta Sanctorum* (Februarii, II, 1735., 279–281) pod naslovom *Acta, ut videntur, Apocrypha, S. Apolloniae Virg. et Mart. Romanae* (BHL 643). Prilikom usporedbe s drugim hrvatskoglagoljskim brevijarima i sanktoralima koji sadrže oficije za mjesec veljaču potvrđena je unikatnost Apolonijine pasije sačuvane u ovom fragmentu brevijara, odnosno takav tekst nije dosad pronađen ni u jednom poznatom hrvatskoglagoljskom brevijaru.

Opširna paleografska analiza, koja je u fokusu imala morfološke slovne specifičnosti, ali je obuhvaćala i kategorije promjena u linijskom ustroju, kratični i ligaturni inventar, pisanje majuskula, razgodne znakove i združnice, pomogla je datirati proučavani književni spomenik u XV. st. Takvu kronologiju prije svega podupiru brojne morfološke specifičnosti slovnih oblika karakteristične za to razdoblje kao što su izostanak središnje horizontalne linije kod slova *e*, izostanak gornje horizontalne linije koja zatvara slovno polje kod slova *ŷ* (*đerv*), primjeri slova *s* s tankim klobukom, a visokom stapkom i sl. Uz to, u LondAp je prisutna i česta uporaba ligatura, što je također još jedan pokazatelj pomlađenosti.

Dataciju u XV. st. dodatno podupire i jezična analiza koja je uspješno prepoznala osnovne pokazatelje pomlađenosti LondAp – vokalizacija jerova na jakim pozicijama u *a*, grafematičke praznine jerova, vokalizacije nazala u *e*, fonološki sastav, distribucija apostrofa i štapića i sl.

Znanstveno istraživanje opisano u ovom članku predstavilo je dosad neobjavljeni glagoljski fragment i uspješno ga datiralo u XV. st. Ubikacija odlomka zbog nedostatka podataka nije do kraja provedena (možemo pretpostaviti kako je mjesto postanka neki od skriptorija smješten na zapadu Hrvatske – Kvarner i Istra). Ukoliko bi neko buduće istraživanje uspjelo identificirati materijal tematski vezan s ovim glagoljskim fragmentom, možda će i ova ne-doumica biti razjašnjena.

LITERATURA

- AMORE, A. 1967. Apollonia, santa, martire di Roma. *Bibliotheca Sanctorum*, vol. II., Città di Vaticano: Istituto Giovanni XXIII della Pontifica Università Lateranense, col. 268.
- Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis I*. 1900. Bruxelles: Socii Bollandiani.
- BADURINA STIPČEVIĆ, V. 2004. Legenda de Patras (Legenda o sv. Antunu opatu) u hrvatskoglagoljskim brevijarima. *Ricerche slavistiche* 4/48: 5–28.
- BADURINA STIPČEVIĆ, V. 2016. Croatian Glagolitic Bible. The State of the Research. *Studi Slavistici* 13: 282–297.
- BOLLANDUS, J.; G. HENSCHENIUS. 1735. *Acta Sanctorum* Februarii, II. Venezia: Apud Sebastianum Coleti et Jo. Baptistam Albrizzi Hieron. Fil.
- BRATULIĆ, J. 1995. *Leksikon hrvatske glagoljice*. Zagreb: Minerva.
- ČUNČIĆ, M. 1997. Triparticija paleografije. *Filologija* 28: 1–12.
- ČUNČIĆ, M.; A. MAGDIĆ; LJ. MOKROVIĆ. 2008–2019. *Računalni program 'Izvori' Staroslavenskog instituta*. <http://izvori.stin.hr> (pristupljeno 10.–15. 04. 2020.).
- ECKHARDT, TH. 1955. Ustav. Glossen zur paläographischen Terminologie. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 4: 130–146
- FATOVIĆ-FERENČIĆ, S.; M.-A. DÜRRIGL. 1997. Za zubi pomoć – odontološki tekstovi u hrvatskoglagoljskim rukopisima. *Odontological Texts in Croatian Glagolitic Manuscripts. Acta Stomatologica Croatica* 31/3: 229–236.
- FUČIĆ, B. 1992. *Vincent iz Kastva*. Zagreb – Pazin: Kršćanska sadašnjost – Istarsko književno društvo »Juraj Dobrila«.
- GORDINI, D.; S. ORIENTI. 1962. Apollonia di Alessandria. *Bibliotheca Sanctorum*, vol. II. Città di Vaticano: Istituto Giovanni XXIII della Pontifica Università Pateranense, col. 258–268.
- GRGIĆ, M. 1985. Apolonija (lat. Apolonia), sveta. A. Badurina (ur.) *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Kršćanska sadašnjost, 127–129.
- GRICKAT, I. 1975. *Studije iz istorije srpskohrvatskog jezika*. Beograd: Narodna biblioteka SR Srbije.
- HRASTE, J.; A. ŠKROBONJA; V. ROTSCILD; A. MUZUR. 2005. St. Appolonia's Cult in Istria. Štovanje kulta sv. Apolonije u Istri. *Acta medico-historica Adriatica* 3/2: 199–210.
- JAGIĆ, V. 1911. *Enciklopedija slavjanskoj filologiji*, III. Sankt Petersburg.
- JONČEV, V.; O. JONČEVA. 1982. *Dreven i s'vremen en b'lgarski šrift*. Sofija: B'lgarski hudožnik.
- MIHALJEVIĆ, M. 2016. Uzročne konstrukcije u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku. S. Botica i dr. (ur.). *Šesti hrvatski slavistički kongres: zbornik radova sa znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanoga u Vukovaru i Vinkovcima od 10. do 13. rujna 2014*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 25–37.
- NOVAK, V. 1952. *Latinska paleografija*. Beograd: Naučna knjiga.
- PARO, F. 1995. *Glagoljska početnica*. Rijeka: Naklada Benja..

- RCJHR 2000 = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, I (a – vrěďb)*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- RHODES, D. E. 2009. *Bibliotheca Windhagiana. Gutenberg-Jahrbuch 84*, 307–312.
- SAENGER, P. 1997. *Space between words; Origins of Silent Reading*. Stanford.
- SEDLÁČEK, J. 1990. K vývoji větného vyjádření kauzálního vztahu v serbocharvátštině. *Slavia* 59/1: 11–21.
- STIPIŠIĆ, J. 1991. *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga.
- SILL, U. 1972. *Nomina Sacra im Altkirchenslavischen bis zum 11. Jahrhundert*. Forum Slavicum 40. München: Wilhelm Fink Verlag.
- ŽAGAR, M. 2002. Osnovni procesi konstituiranja ustavne glagoljice. *B'lgari i H'rvati prez vekovete 2*. R. Božilova (ur.). Sofija: B'lgarska akademija na naukite – Institut po balkanistika, 31–42.
- ŽAGAR, M. 2007. *Grafologvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ŽAGAR, M. 2013. *Uvod u glagoljsku paleografiju, 1*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- ŽAGAR, M. 2021. Paleografski opis Drugoga beramskog brevijara. M. Mihaljević, A. Radošević (ur.). *Studije o Drugome beramskom brevijaru*. Bibliotheca Glagolitica Croatica, knj. 4. Zagreb: Staroslavenski institut. U tisku.

PRILOG

TRANSLITERACIJA ODLOMKA I USPOREDBA S LATINSKIM PREDLOŠKOM³⁶

Ia

1. po delěhь ego. Sada mati moě' pr-
2. iě p'laču po dělihь s'voihь . o^t
3. d'ěv'la komu služila e(stь) . a to
4. e(stь) včč'nie m(u)ki . A o(tь)сь moi z'božno i
5. za h(rьst)a tv'rdost(ь)n(ь)nь muku priětь i
6. semr(ь)tь i zato . c(ěsa)rstvuetь š ni-
7. mь v(a) v(ě)ki . C(ĚSA)R' že s'lišavь o^t nec
8. m'nogie riči. i vidivь v' dēvi
9. tv'rdost(a)nst'vo i r(e)če ei . Iz'beri se-
10. bē eže hočēši . ili požri b(ogo)mь na-
11. šimь dati dobro budětь v' p-
12. olači . moi . ili s'traš'nu sem'-

³⁶ Acta Sanctorum, Februarii, II: Acta S. Apolloniae Virg. et Mart. Romanae, ex MS. Vltraiectino, str. 280, cap. 29.

13. rtû umr^ti imaš' k(a)ko i rodit-
14. eli tvoi umiti --- b---ga--- s(ъ)stvo
15. [tvoe----- a o-----e erv-
16. --- boga--- stvo--- t—mi niče
17. e(stъ) drugoe bogataistvo istin'n
18. ---

... secundum suum laborem. Ergo mater mea recepit præmium a diabolo, cuius se obsequio mancipauerat, quod est æternum supplicium. Pater meus feliciter vixit, et in Christo constanter triumphauit, ideo regnat cum illo in æterno Angelorum consortio. Audiens autem Imperator verborum affluentiam, vidensque Virginis constantiam, dixit: Elige vnum de duobus, Aut sacrifica 'diis, et bene tibi erit in domo vestra; aut morte turpissima morieris, sicut parentes tui, et omnes diuitias tuas simul et patrimonium tuum dissipabo. Apollonia respondit: Diuitiae istae transitorae sunt; sed sunt diuitiae, quae aeternaliter... (*Acta Sanctorum*, Februarii, II: *Acta S. Apolloniae Virg. et Mart. Romanae*, ex MS. *Vltraiectino*, str. 280, cap. 29.)

IIa

1. ----- eže g(ospod)ъ m-
2. oi is(u)h(rъst)ъ slugamъ svoimъ obil'no
3. dilitъ . Tada c(êsa)rъ zapovêda û
4. šibami biti da [bi]---[ъ]--- ee o'
5. h(rъst)a otlu[ъ]. [pate.]----- s-
6. voiъ vzdati hv(a)lu -----is(u)h(rъst)u .
7. [siež.. n..dêv...]-----misli

perseuerant in caelis, quoniam Dominus meus Iesus Christus abundanter suis distribuit in æternum. (*Acta Sanctorum*, op. cit., str. 281, cap. 29)

Tunc Imperator iussit eam virgis caedi, ut animum eius a Domino nostro Iesu Christo reuocaret. Illa autem in poenis gratias egit Deo... (*Acta Sanctorum*, op. cit., str. 281, cap. 30)

IIIa

1. -----li
2. če otlučiti ne ---etъ zap(o)v-
3. êda û obisiti n(a) rasohe . i živu
4. od'riti is' kosti ee mêso iz'riz-
5. ati . i ona ka g(ospode)vê vap'êše . g(lago)lû-
6. či pomilui me g(ospod)i . i ukrêpi me d-
7. a p'ret'rpiti v'zmogu m(u)ke sie . i pre-
8. moči nep'riêt(e)la moego . Sie že rek'š-

9. i ei i tudie an'j(e)l'ь g(ospod'ь)n'ь pride k' nei .
10. i os'lobodi ū . i s'trêno bis(t'ь) d'rêvo n-
11. a nem'že višaše . i mnogi pogani
12. iže on'dê biše vêrovaše v h(r'ьst)a .
13. Potom' že zap(o)vêda ū c(êsa)r'ь v t(a)m-
14. nicu vriči . anj(e)l'ь boži k'rêp'la-

[... Videns autem Caesar, quod animum suum mutare non posset], iussit eam in eculeo suspendi, et vivam decoriari, et de carne eius particulas scindi. Ipsa vero in eculeo suspensa, clamavit ad Dominum, dicens: Miserere mei Domine, et conforta me, ut fortiter certare valeam contra inimicum. His dictis, statim Angelus Domini venit cum impetu magno, et liberauit eam, et fregit lignum, in quo pendeat, et multi pagani ceciderunt in terram, et mortui sunt; sed et multi crediderunt in Christum. Tunc iussit eam Cæsar in carcerem poni... (*addit Breviar. Caminense: In ipsa nocte apparuit ei Angelus Domini in carcere cum immenso lumine, et sanavit vulnera eius.*). (*Acta Sanctorum*, op. cit., str. 281, cap. 30)

Ib

1. še ū. Drugi že dan'ь zap(o)vêda ū c(êsa)r'ь
2. preda se privês'ti . i r(e)če ei . Apol-
3. oniŭ vêrui b(og)a moga. i po'žri em-
4. u . ona že ot'vêča . o nevolniče
5. ne g(lago)li ego b(og)a n' d'êvla k'ogo t-
6. i rab'ь esi . i š' nim'ь muku tr'piti b-
7. udeši . C(êsa)r' že sie s'lišav'ь i ve-
8. le g'nêvom'ь is'plnень povêlê
9. ū privês'ti v' og'radu z'vêri d-
10. iv'jih'ь da on'dê z'vêri snêdê-
11. t' ū . Ona že v' lice zvêri poz'riv'-
12. ši . div'ih us'traši se . i z'n(a)mêna-
13. v'ši se zn(a)meniem'ь s(ve)t'ьgo križa . m-
14. olit(a)v'ь stvori k'ь g(ospode)vê r(e)ki . g(ospod)i b(ož)e ki
15. oslobodil'ь esi daniela ot rov-
16. a lavova os'lobodi me v' si-
17. ū godinu . da ne sn[ê]dut' me z'vê-
18. ri . I -----

Altera autem die fecit eam praesentari sibi, et dixit ei: Crede, Apollonia, in Deum Iouem, et sacrificia. Quae respondit: O miser, non debes dicere Deum, sed daemonem, cuius minister es, et cum eo aeterna supplicia possidebis. Audiens haec Imperator, furore repletus, eam duci iussit in hortum ferarum, ut eam bestiae morsu crudelium deuoarent. Vidensque horribiles facies leonum ceterarumque bestiarum, timuit, ignansque

se signo sanctæ Crucis orabat ad Dominum, dicens: Domine Deus, qui liberasti Danielelem de lacu leonum, libera me, ne tradar his bestiis in rapinam. (*Acta Sanctorum*, op. cit., str. 281, cap. 31).

IIb

1. ri . I ----- zvêri -----[pris-]
2. tupiše k nei ----- pit---[i]
3. [nee vni...a ee---t.ê]-----
4. sie uzri -----êv-
5. a se . zapovêda û opetъ -----pri-
6. vêsti . I r(e)če ei -----
7. oego i moli b(og)a ---- kol ---- e

... Et mox bestiae, seueritate et crudelitate postposita, accesserunt ad eam, tamquam catuli mansueti, ponentes se circa eam ... (*Acta Sanctorum*, op. cit., str. 281, cap. 31)

Quod videns Imperator, acriori pulsatus furore, iussit eam sibi praesentari, dicens: Abnega Christum, et adora Deum meum ... (*Acta Sanctorum*, op. cit., str. 281, cap. 32)

IIIb

1. -----
2. oego ---- b(og)a -----
3. o lû-- semrti ---- umr --- a
4. že otvêča do kolъ godi živ-
5. a es(a)mъ ne us'tanu vzvêčati
6. hv(a)li i sl(a)vi i č(a)sti moga g(ospod)a is(u)h(rъst)a .
7. Potom' že c(êsa)ръ zap(o)vêde s'tvori-
8. ti mnogie stupi želêz'ni . i v'
9. og'ni raz'biliti i nimi nei is-
10. tliči v'se zobi . is' korene v'se
11. vanъ iz'vriči . I va tu is'tu god-
12. inu b(la)žena apoloniê kada ei zu-
13. bi is'tukoše . m(o)l(it)vu st'vori k g(ospode)vê
14. r(e)kuči . G(ospod)i is(u)h(rъst)e . za koga lûb(a)vъ o-
15. vê muke t'rpľû . t(e)bê prosimъ da

... alioquin morte crudelissima morieris. Quae respondit: Quamdiu vixero [in hac fragili vita, lingua mea et os meum] non cessabunt pronuntiare laudem et honorem omnipotentis Dei. Quo audito iussit durissimos stipites parari, et in igne duros fieri et praeacutos, ut sic dentes eius et per tales stipites laederent, radices dentium cum forcipe eruerentur radicitus. In illa hora oravit S. Apollonia, dicens: Domine Iesu Christe, precor te, ut quicumque diem passionis meae deuote peregerint ... (*Acta Sanctorum*, op. cit., str. 281, cap. 32)

Summary

Mateo ŽAGAR, Vesna BADURINA STIPČEVIĆ, Kristian PASKOJEVIĆ

LONDON FRAGMENT OF THE ST. APOLLONIA BREVIARY –
TEXTOLOGICAL, PALEOGRAPHIC AND LINGUISTIC DESCRIPTION

This single large leaf of a monumental Croatian breviary with part of the reading for the Feast of St. Apollonia served for centuries as a cover for the printed book *De Medendis Febris ars medica* (1526), written by Antonio Alta ab Altomario, a Neapolitan physician and philosopher. This text came to the attention of the scholarly and general public only after an auction held in London in 2017. The conducted research aims to process this unpublished material palaeographically and linguistically. In terms of content, but also considering the transliterations of the text, a comparison was made with the Latin version of the legend. The palaeographic analysis is based on a comparison with the *Second Beram Breviary*, and the focus is on the peculiarity of the methodology: an intensive palaeographic and linguistic description of a small corpus from a varied and unstabilized individual manuscript.

Key words: Glagolitic palaeography, hagiography, philology, the legend of St. Apollonia, Middle Ages.

Mateo ŽAGAR
Faculty of Humanities and Social Sciences
Zagreb (Croatia)
mzagar@ffzg.hr

Vesna BADURINA STIPČEVIĆ
Kristian PASKOJEVIĆ
Old Church Slavonic Institute
Zagreb (Croatia)
vesna.stipcevic@stin.hr
kristian.paskojevic@stin.hr